

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟΤΕΡΟ
ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ»

(Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού)

Το βυζαντινό εμπόριο τον 11ο και 12ο αιώνα

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

Γαρδίκια Δ. Κωνσταντίνου

Πτυχιούχου του Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής Ψυχολογίας του ΕΚΠΑ

(1994)

A.M.:1013202005004

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αθανασόπουλος Μάριος, ΕΔΙΠ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (επιβλέπων)

Καπετανάκη Σοφία, Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)

Μονιού Δήμητρα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου (μέλος)

Μυστράς, 2023

Περιεχόμενα

Περιεχόμενα.....	2
Πίνακας Εικόνων	2
Περίληψη	4
Abstract.....	4
Εισαγωγή	5
1. Η οικονομία του Βυζαντίου.....	9
1.1. Το πολιτειακό σύστημα.....	9
1.2 Μια πρώτη εικόνα για το εμπόριο, τους θεσμούς και την οικονομία	12
1.3 Οικονομία και Κοινωνία	18
1.3.1 Οι συνέπειες της αποκέντρωσης του κράτους στην κοινωνία	24
1.3.2 Το ναυτικό και το Βυζάντιο	26
1.3.3 Γεωπολιτική πολυπλοκότητα	29
1.4 Περιφερειακό και διεθνές εμπόριο.....	32
1.5 Ο βυζαντινός έμπορος.....	35
2.Εμπόριο και αγορές.....	38
2.1 Δανεισμός και εμπορικοί δρόμοι	38
2.1 Εμπορικά δίκτυα στην Αίγυπτο και την Ανατολή	40
2.3 Το βυζαντινό εμπόριο στα νερά της Μεσογείου.....	41
2.4 Βυζαντινά εμπορικά προνόμια στη Βενετία τον ενδέκατο αιώνα	45
Συμπεράσματα	49
Βιβλιογραφία	53

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1: Οι κόλποι του Βυζαντίου. Ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).	42
Εικόνα 2: Τα αγκυροβόλια της Μεσογείου. Ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).	43
Εικόνα 3: Η πόλη της al-Mahdiyyah, ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).	44
Εικόνα 4: Το νησί της Κύπρου, ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).	45

«ἀμέλει τοι τάξιν ἐχούσης τῆς τιμῆς ἐν τῷ πολιτικῷ δήμῳ, καὶ ὄρου τινὸς ἐπικειμένου ἀμεταθέτου τῆς ἀναβάσεως, οὗτος ἐκείνην μὲν συγγέας, τοῦτον δὲ ἀφελόν, μικροῦ δεῖν τὸν ἀγοραῖον καὶ ἀγύρτην δῆμον ζύμπαντα κοινωνοὺς τῆς γερουσίας πεποίηκε, καὶ τοῦτο οὐτίσιν ἢ πλείοσι χαρισάμενος, ἀλλ' εὐθὺς ἀπὸ μιᾶς φωνῆς ἅπαντας εἰς τὰς ὑπερηφάνους μετενεγκὼν ἀρχάς»

Ο Ψελλός (Χρονογραφία) επικρίνει τον Κωνσταντῖνο Θ' Μονομάχο για τη σύγχυση που επέφερε στην ιεραρχία των αξιωμάτων. Μάλιστα, λίγο ἔλειψε να καταστήσει μέλη της συγκλήτου ὄλο τον εσμό των εμπόρων και των αγυρτῶν (Βάση δεδομένων Βυζαντινῆς Ιστορίας).

Περίληψη

Ο 11ος και ο 12ος αιώνας ήταν για το Βυζάντιο μια περίοδος σημαντικής οικονομικής επέκτασης και ανάπτυξης που αντιπροσωπεύει την εντατικοποίηση μιας οικονομικής ανάκαμψης που ξεκίνησε πολύ νωρίτερα, περίπου από τα τέλη του 10ου αιώνα. Αρκετοί συγγραφείς παρουσιάζουν την Αυτοκρατορία τη συγκεκριμένη περίοδο ως λιγότερο ικανή να εκπληρώσει τα διοικητικά της καθήκοντα. Ωστόσο, η Αυτοκρατορία, ωθούμενη από τους σημαντικότερους Κομνηνούς Αυτοκράτορες, συνέχισε να παρουσιάζει σημαντική και εντεινόμενη ανάπτυξη, σύμφωνα με μια ευρύτερη ευρωπαϊκή και μεσογειακή τάση. Στους αιώνες που εξετάζουμε, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση της πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής, μια πρωτοφανής οικονομική εξειδίκευση και πλέον αυξημένα και θεσμοθετημένα επίπεδα εμπορίου τα οποία και ενισχύουν αυτές τις διαδικασίες.

Λέξεις Κλειδιά: Εμπόριο, Βυζάντιο, 11ος-12ος αιώνας

Abstract

The 11th and 12th centuries were a period of significant economic expansion and development for Byzantium, representing the intensification of an economic recovery that began much earlier, around the end of the 10th century. Many authors present the Empire in this period as less capable to fulfill its administrative duties. However, the Empire, spurred on by the major Komnenian Emperors, continued to show significant and accelerating growth, in line with a wider European and Mediterranean trend. In the centuries under review, there is a significant increase in primary and secondary production, an unprecedented economic specialization, and now increased and institutionalized levels of trade which reinforce these processes.

Keywords: Trade, Byzantium, 11th-12th century

Εισαγωγή

Ο 12ος αιώνας ήταν για το Βυζάντιο μια περίοδος σημαντικής οικονομικής επέκτασης και ανάπτυξης που αντιπροσωπεύει την εντατικοποίηση μιας οικονομικής ανάκαμψης που ξεκίνησε πολύ νωρίτερα, περίπου από τα τέλη του 10ου αιώνα. Ο μισός περίπου αιώνας μετά τον θάνατο του Βασιλείου Β΄ το 1025, ήταν μια δύσκολη περίοδος για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, που σημαδεύτηκε από τη διαδοχή αναποτελεσματικών αυτοκρατόρων, τη χρόνια χρεοκοπία του κράτους, τη σοβαρή υποβάθμιση της νομισματοκοπίας και κυρίως τη συρρίκνωση της βυζαντινής κυριαρχίας σε μεγάλο μέρος της Ανατολίας μετά την ήττα του Ρωμανού Δ΄ Διογένη στο Μαντζικέρτ το 1071. Η πολιτική και στρατιωτική αποτυχία της εποχής, αντιπροσωπεύτηκε και με την οικονομική αδυναμία της αυτοκρατορίας. Οι καταστροφές και η οικονομική στασιμότητα του 11ου αιώνα, ακολουθήθηκαν από μια περιορισμένη ανάκαμψη τον 12ο αιώνα (Angold, 1997, σ. 257).

Παρ' όλα αυτά, τα διαθέσιμα στοιχεία δείχνουν μια διαρκή ανοδική τάση οικονομικής ανάπτυξης ως τις αρχές του 13ου αιώνα, αποδεικνύοντας ότι οι ασταθείς πολιτικές συνθήκες δεν επηρέασαν την οικονομική υγεία της αυτοκρατορίας. Η πιθανή απόκλιση μεταξύ κράτους και της ευρύτερης οικονομίας είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση της οικονομικής ιστορίας και της πολιτικής οικονομίας της ευρύτερης περιόδου και ιδιαίτερα του δωδέκατου αιώνα. Το Βυζάντιο αυτής της περιόδου υπό τους τρεις κύριους Κομνηνούς αυτοκράτορες, Αλέξιο Α΄, Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ, συνέχισε να επιδεικνύει μια ανάπτυξη η οποία εντάθηκε σε σημαντικό βαθμό, όπως άλλωστε συνέβαινε σε ευρωπαϊκό και μεσογειακό επίπεδο. Ωστόσο, στην ανάλυση που θα ακολουθήσει, θα γίνει φανερό ότι η πορεία της κρατικής οικονομίας ήταν ο κύριος λόγος παρακμής του κράτους μετά τον θάνατο του Μανουήλ Κομνηνού (1180) η οποία συνέχισε να εντείνεται μέχρι την προσωρινή καταστροφή της αυτοκρατορίας κατά τη Δ΄ Σταυροφορία (1204). Αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι η δυναμικότητα ενός κράτους συγκεντρωτικού τύπου και η υγεία της οικονομίας, παρ' όλο που συνδέονται αρνητικά, συσχετίζονται στην ουσία μέσω όλων εκείνων των διαδικασιών που δημιουργούν ένα περιβάλλον συναλλαγής μεταβαλλόμενο.

Μια αναπτυσσόμενη οικονομία, καθώς και οι αυξανόμενες πιέσεις στα κρατικά δίκτυα επικοινωνιών και ασφάλειας, προκάλεσαν μια σχετική και λογική αποκέντρωση. Από τη μία πλευρά το κράτος, όλο και λιγότερο μπορούσε να διευθετεί τα δημόσια και διοικητικά του καθήκοντα, όπως επίσης και τις λειτουργίες παροχών, και από την άλλη οι περιφέρειες της επαρχίας απέκτησαν την ικανότητα και βέβαια τη βούληση να αναλάβουν κρατικές λειτουργίες. Αυτή η αποκέντρωση της οικονομίας τον 12ο αιώνα απεικονίζει το φαινομενικό παράδοξο της αποδυνάμωσης της οικονομίας του κράτους που συνυπάρχει με την ενίσχυση της γενικής οικονομίας (Laiou & Morrison, 2011, σ. 232).

Η βυζαντινή οικονομία επεκτάθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της περιόδου που μελετάμε, λόγω του συνδυασμού της δημογραφικής επέκτασης, της επέκτασης

της καλλιέργειας και του υψηλότερου βαθμού οικονομικής εξειδίκευσης. Η αύξηση του πληθυσμού και η αυξημένη τάση αστικοποίησης κατά την εποχή αυτή, συνέβαλαν σε δύο φαινόμενα: στην ενίσχυση της δευτερογενούς παραγωγής που ενέτεινε την οικονομική επέκταση και στην αύξηση της παραγωγικότητας έτσι όπως αυτή προέκυψε από την εντεινόμενη εξειδίκευση και την αύξηση των εμπορικών συναλλαγών. Η μελέτη της βυζαντινής δημογραφίας από την Αγγελική Λαΐου – Θωμαδάκη δείχνει ότι ο συνολικός πληθυσμός πιθανότατα είχε ξεπεράσει τα δεκαοκτώ εκατομμύρια μέχρι το 1025, καθώς η αυτοκρατορία έφτασε στη μεγαλύτερη εδαφική έκτασή της μετά τον Ιουστινιανό και ξεπέρασε αυτόν τον αριθμό μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα παρά τις σημαντικές απώλειες της νότιας Ιταλίας και της Ανατολίας (Λαΐου – Θωμαδάκη, 2001, σ. 347).

Παρόμοια πληθυσμιακά στοιχεία που περιέχονται στη μικρότερη έκταση της Κομνηνής αυτοκρατορίας υποδηλώνουν σημαντική δημογραφική επέκταση του Βυζαντίου κατά την περίοδο αυτή. Οι πληροφορίες που καταγράφονται στις πηγές για το αυξανόμενο μέγεθος των αστικών κέντρων κατά την υπό μελέτη περίοδο, εντείνουν τις ενδείξεις για δημογραφική έκρηξη και μια μαζική τάση αστικοποίησης, που συνοδεύεται από μια αυξανόμενη τάση της καλλιέργειας και της γενικότερης πρωτογενούς και δευτερογενούς παραγωγής. Οι λογοτεχνικές πηγές απεικονίζουν μια σύγχρονη ανησυχία για την αύξηση της έκτασης της καλλιεργούμενης γης και τα σωζόμενα νομικά έγγραφα καταγράφουν πολλαπλασιασμό των κτηματικών διαφορών, καθώς η επέκταση της καλλιέργειας άρχισε να ξεπερνά τα αντιληπτά όρια (Herrin, 2013, σ. 61). Σε συνάρτηση με την επέκταση της καλλιέργειας, η γεωργία πιθανότατα έγινε πιο παραγωγική ανά μονάδα γης και εργασίας λόγω της ανάπτυξης των μεγάλων κτημάτων αυτή την περίοδο. Μεγαλογαιοκτήμονες μπορούσαν να παρέχουν στους ενοικιαστές τους ένα συγκεκριμένο βαθμό ασφαλούς διαβίωσης τόσο σε σχέση με το πρόβλημα της ληστείας όσο και στο θέμα της αυθαίρετης φορολόγησης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο ενοικιαστής να έχει ένα παραπάνω κίνητρο για να παράγει περισσότερο (Volckart, 2000, σ.8).

Παράλληλα, οικονομίες που άλλοτε δεν διακρίνονταν για το εύρος της δυναμικότητάς τους, γίνονται πλέον δυνατές, παρόλο που μιλάμε για ένα πλαίσιο γεωργίας που βρίσκεται ακόμα σε προμοντέρνο στάδιο. Το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιέργειας εξακολουθεί να οργανώνεται σε επίπεδο νοικοκυριού, ακόμη και σε μεγάλες περιουσίες υπό ενιαία ιδιοκτησία, οι ιδιοκτήτες των εκτάσεων μπορούσαν να πραγματοποιήσουν βελτιώσεις στη γη, να δανείσουν και να δανειστούν εργαλεία και να πολλαπλασιάσουν τα ζώα, επιτυγχάνοντας μια πιο αποτελεσματική οργάνωση της παραγωγής μέσω της αυξανόμενης χρήσης και επαγγελματιών που επέβλεπαν την αγροτική καλλιέργεια. Τα μεγάλα κτήματα δεν ήταν ποτέ ο καθολικός τρόπος ιδιοκτησίας γης στο Βυζάντιο. Σημαντικός αριθμός αγροτών συνέχισε να κατέχει τη δική του γη και να πληρώνει φόρο απευθείας στο κράτος, αλλά κατά την περίοδο αυτή αυξάνεται ο αριθμός των αγροτών που ενσωματώνονται σε μεγάλα κτήματα ως πάροικοι, μισθωτές αγρότες με περιορισμένες ελευθερίες. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στην αυξανόμενη πίεση για πόρους γης, και εν μέρει στη συνεχιζόμενη ανεξέλεγκτη

απόκτηση γης από τους δυνατούς ή «ισχυρούς» αξιωματούχους του Κράτους και της Εκκλησίας, καθώς και πλούσιους επαρχιακούς ιδιοκτήτες (Λαΐου – Θωμαδάκη, 2001, σ.221).

Από τα προηγούμενα χρόνια, το βυζαντινό κράτος προσπάθησε να περιορίσει τη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια ολίγων, κυρίως μέσα από νομοθετικές ρυθμίσεις. Η απουσία οποιασδήποτε τέτοιας νομοθεσίας τον 12ο αιώνα και η αύξηση του αριθμού και του μεγέθους των μεγάλων κτημάτων, δείχνουν ότι το κεντρικό κράτος έγινε απρόθυμο ή ανίκανο να σταματήσει τη συγκέντρωση πόρων σε αυτή την περίοδο. Η ανάπτυξη των μεγάλων κτημάτων όμως, έχει αρνητικό αποτέλεσμα στην πολιτική οικονομία του κράτους, καθώς ανεβάζει τα επίπεδα οικονομικής ανισότητας και μειώνει σημαντικά το βιοτικό επίπεδο των αγροτών. Αρκεί να αναλογιστούμε τις καταγραφές για μια εκτενή επέκταση της βυζαντινής γεωργίας αυτή την περίοδο, η οποία ήταν εντατική αλλά σε περιορισμένη έκταση (Lefort, 2002, σ. 250).

Η επέκταση της αγροτικής παραγωγής στήριξε και συνυπήρχε παράλληλα με την επέκταση της δευτερογενούς παραγωγής κατά την περίοδο αυτή. Τα αρχαιολογικά ευρήματα δείχνουν μια σημαντική ανάπτυξη στη βυζαντινή παραγωγή υαλουργίας και κεραμικής σε επαρχιακά κέντρα όπως η Πελοπόννησος, από τα τέλη του 11ου αιώνα έως και τον 12ο. Η παραγωγή μεταξιού αυξήθηκε επίσης, καθώς βρέθηκαν προϊόντα μεταξιού σε ευρύτερες αγορές, τόσο εσωτερικές όσο και εξαγωγικές, ως απάντηση στην αυξημένη ζήτηση από μια πλουσιότερη καταναλωτική βάση, καθώς και στην περαιτέρω χαλάρωση της επιβολής των παραδοσιακών περιορισμών για την αγορά μεταξωτών υφασμάτων (Laiou & Morrison, 2011, σ.187-188).

Η δευτερογενής παραγωγή εκτός αστικών περιοχών, είναι πιο δύσκολο να προσδιοριστεί λόγω της ανεπάρκειας αρχαιολογικών και αρχαιολογικού υλικού, αλλά παρόλα αυτά είναι ορατή μια αύξηση στη βιοτεχνική δραστηριότητα από τα τέλη του 11ου αιώνα και εξής. Η αύξηση τόσο της ποσότητας όσο και της ποιότητας των δευτερογενών προϊόντων κατά την περίοδο αυτή, προκαλείται και από ένα διευρυνόμενο αγροτικό πλεόνασμα για τη στήριξη της ζήτησης, καθώς και παραγωγικές ενισχύσεις που συνδέονται με τη μεγαλύτερη οικονομική εξειδίκευση, τις ανταλλαγές, το εμπόριο. Η μεγάλη οικονομική εξειδίκευση και η ανάπτυξη του εμπορίου τη συγκεκριμένη εποχή, όχι μόνο για είδη πρώτης ανάγκης αλλά και για προϊόντα πολυτελείας, ολοκληρώνει την εικόνα της συνολικής ανάπτυξης. Λογοτεχνικές πηγές επιβεβαιώνουν σημαντική οικονομική εξειδίκευση και εκτεταμένες συναλλαγές για είδη πρώτης ανάγκης και τρόφιμα εντός της αυτοκρατορίας. Επίσης, βενετικά έγγραφα δείχνουν ότι κατά τη βασιλεία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) τα αγροτικά πλεονάσματα πωλήθηκαν σε Ιταλούς εμπόρους για μεταπώληση σε άλλες περιοχές της Αυτοκρατορίας και πιθανώς στο εξωτερικό (Magdalino, 2009, σ.107).

Η μεγάλη σημασία του διαπεριφερειακού εμπορίου μεταξύ των πόλεων της Αυτοκρατορίας καταδεικνύεται από το ενδιαφέρον του ενετικού κράτους να

εξασφαλίσει εμπορικά προνόμια σε έναν μακρύ κατάλογο επαρχιακών βυζαντινών πόλεων, πέρα από την αναζήτηση εμπορικής διείσδυσης στις αγορές της Κωνσταντινούπολης. Άλλωστε, μέχρι τα τέλη του 12ου αιώνα, πολλές επαρχιακές πόλεις και περιοχές είχαν αποκτήσει φήμη για την παραγωγή συγκεκριμένων προϊόντων (βλ. Σπ. Λάμπρου, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τ. Β', εν Αθήναις 1880: «Τίνος γὰρ καὶ σπανίζετε; Οὐ Μακεδονίας καὶ Θράκης καὶ Θετταλίας πυροφόροι πεδιάδες ὑμῖν γεωργοῦνται, οὐχ ὑμῖν ληνοβατεῖται οἶνος ὁ Εὐβοεὺς καὶ Πτελεατικὸς καὶ Χῖος καὶ Ῥόδιος, οὐ τὰς ἀμπεχόνας ὑμῖν ἰστουργοῦσι Θηβαῖοι καὶ Κορίνθιοι δάκτυλοι, οὐ χρημάτων πάντες ὁμοῦ ποταμοὶ ὡς ἐς μίαν θάλασσαν τὴν βασιλίδα πόλιν συρρέουσιν;» (νεοελληνική απόδοση: «*Τι σας λείπει; Μήπως δεν σας καλύπτουν τις ανάγκες σας σε γεωργικά προϊόντα οι πεδιάδες της Μακεδονίας της Θράκης και της Θεσσαλίας; Μήπως δεν σας παρασκευάζουν το κρασί σας οι κάτοικοι της Εύβοιας, της Κω, της Χίου ή της Ρόδου; Μήπως τα ενδύματά σας δεν τα παρασκευάζουν Θηβαῖοι και Κορίνθιοι; Μήπως δεν συρρέουν ποταμοὶ χρημάτων στη Βασιλεύουσα απ' ὅλη την αυτοκρατορία;*»). Ως αποτέλεσμα των ευκαιριών για εμπόριο, η παραγωγή εξειδικεύτηκε και βελτιώθηκε ως προς την ποιότητα και την αποτελεσματικότητα. Αρχαιολογικά στοιχεία από την περιοχή της Κορίνθου αποκαλύπτουν την ποιοτική βελτίωση πήλινων αντικειμένων κατά τον δωδέκατο αιώνα ὅπως επίσης και την επίτευξη ενός διακριτού ὕφους που ανταγωνίζονταν πολλές φορές την ανάλογη παραγωγή της Κωνσταντινούπολης. Οι επαρχιακές πόλεις ἄρχισαν μόνες τους πλέον να διαμορφώνουν δίκτυα εξειδικευμένης παραγωγής σε αυτή την περίοδο, ιδιαίτερα στις σχετικά πυκνοκατοικημένες και αστικοποιημένες περιοχές της Πελοποννήσου αλλά και σε σχέση με περιοχές ὅπως η Θήβα με τη μεταξουργία της ή η Αθήνα με την παραγωγή κόκκινης βαφής και σαπουνιού. Η ανάγκη για διευκόλυνση της απαραίτητης ανταλλαγής προϊόντων από μια τέτοια εξειδίκευση της παραγωγής, ὄθησε την ίδρυση και την επέκταση μιας σειράς τοπικών, περιφερειακών, ἀκόμη και διαπεριφερειακών αγορῶν εντός της Αυτοκρατορίας αυτή τη χρονική περίοδο, αν και συχνά η ὑπαρξή τους και η σημασία τους μπορεί να εξαχθεί μόνο ἔμμεσα από τις αναφορές που τονίζουν τις προσπάθειες αύξησης της προσοδοφόρας δραστηριότητάς τους (Laiou & Morrison, 2011, σ. 175).

Τελικά, στην εξεταζόμενη περίοδο η πρωτογενής και δευτερογενής παραγωγή γνωρίζει μια επέκταση διαρκή και σε σημαντικό βαθμό, καθὼς η οικονομική εξειδίκευση εντείνεται και το εμπόριο και οι ανταλλαγές εξελίσσονται προς μια κατεύθυνση που δεν τη συναντούμε στο παρελθόν. Είναι ἄλλωστε γνωστή η συμμετοχή της Αυτοκρατορίας στο κύμα της οικονομικής ανάπτυξης σε μεγάλο μέρος της λεκάνης της Μεσογείου την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένοι τομείς της βυζαντινῆς οικονομίας, ὅπως η αστική παραγωγή και η ανταλλαγή προϊόντων, ἀκολούθησαν ταχύτερη πρόοδο, ξεπερνώντας τη μέση τάση ανάπτυξης των περιοχῶν της Μεσογείου, αυξάνοντας συγχρόνως την κατά κεφαλή ανάπτυξη.

1. Η οικονομία του Βυζαντίου

1.1. Το πολιτειακό σύστημα

Θα πρέπει να σημειωθεί από την αρχή, ότι το ζήτημα της *κοινωνικής τάξης* δεν υφίσταται στο Βυζάντιο, αφού η έννοια είναι στην πραγματικότητα ανύπαρκτη. Ο όρος *κοινωνική τάξη* απαντάται στη σύγχρονη εποχή, ενώ το περιεχόμενό του εξαρτάται κατά περίπτωση από το πεδίο εφαρμογής του και μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο, από χώρα σε χώρα. Αυτό που αποκαλούμε κοινωνία στο Βυζάντιο, ουσιαστικά περιγράφεται από τον λατινικό όρο *societas*, ο οποίος κατά την αρχαιότητα και τον μεσαίωνα αποτέλεσε νομικό όρο, που σε συνδυασμό με άλλες έννοιες, συγκροτούσε ένα ευρύ εννοιολογικό πλαίσιο. Μεταγενέστερα, ο όρος αυτός προσέφερε το εννοιολογικό έδαφος για την ανάπτυξη της επιστήμης της κοινωνιολογίας, η οποία μετά τον 18ο αιώνα γνώρισε ευρεία διάδοση (Ragia, 2016, σ. 311).

Κατ' ανάλογο τρόπο θα πρέπει να αντιμετωπιστεί και ο όρος *τάξις*: πρόκειται για έννοια που στο Βυζάντιο χρησιμοποιούνταν με διττό νόημα: η έννοια έχει προέλθει από τη λατινική γλώσσα και είναι ισοδύναμη με τον όρο *ordo*. Οι Ρωμαίοι τον χρησιμοποιούσαν για τις ξεχωριστές κοινωνικές, πολιτικές και θρησκευτικές ομάδες, αλλά η χρήση του δεν αντιστοιχούσε στη συνολικότερη ρωμαϊκή κοινωνία. Προέκυψε επίσης από αριστοτελικές και νεοπλατωνικές αρχές που καθόριζαν τη λειτουργία του «κράτους». Γίνεται φανερό ότι οι κοινωνικοί όροι στη βυζαντινή κοινωνία δεν συμπίπτουν με τους σύγχρονους. Ακόμα, στο Βυζάντιο, ένας όρος που περιέγραφε το σύνολο των ανθρώπων στο πλαίσιο του κράτους, ήταν και ο όρος *πολιτεία* με καταγωγή από την αρχαιότητα. Αντιστοιχούσε στις ομάδες των ανθρώπων που συμμετείχαν στην τήρηση της αρμονίας του κράτους, υποβοηθώντας το να λειτουργεί με ομαλό τρόπο. Η ιδέα συσχετίζεται αρχικά στενά με το πολιτικό πλαίσιο που δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε στους κόλπους της αρχαίας *πόλεως*. Οι πολίτες της αρχαίας ελληνικής πόλης συμμετείχαν στο πολίτευμα με όλες τους τις υποχρεώσεις, τα δικαιώματα και τα προνόμια που συνεπαγόταν αυτή η συμμετοχή, έτσι όπως ήταν αναμενόμενο, λόγω της έννομης θέσης τους ως πολίτες. Ωστόσο, θεωρώντας μια πολιτεία, εννοώντας το κράτος ως ομάδα ανθρώπων, σήμαινε ότι η πολιτεία, η κοινωνία και το «κράτος» συνέπιπταν. Επρόκειτο για μια βασική πολιτική ιδέα επεξεργασμένη σε πλατωνικά και αριστοτελικά έργα (Ragia, 2016, σ. 312).

Γνωρίζουμε βέβαια ότι στην αρχαιότητα ο κάθε κάτοικος μιας πόλης δεν μπορούσε να είναι αυτόματα και πολίτης, η διαβίωση στα πλαίσια μια πόλης-κράτους δεν συνεπαγόταν και πολιτικά δικαιώματα που μπορούσε να ασκήσει κανείς. Κάτι ανάλογο συνέβαινε και στο πρώιμο Βυζάντιο. Όσοι δεν ανήκαν σε συστατικές ομάδες της «πολιτείας», ζούσαν στην ουσία έξω από τα όρια της βυζαντινής κοινωνίας κατά τον μεσαίωνα, δηλαδή έξω από τα όρια αυτού που ονομάζουμε «πολιτεία». Από την άλλη πλευρά, όσοι πράγματι ανήκαν σε μια συγκεκριμένη ομάδα, είχαν μια καθορισμένη θέση και έναν ξεχωριστό ρόλο μέσα στους κόλπους της πολιτείας.

Εκείνο που τους καθόριζε δεν ήταν το γεγονός ότι ανήκαν σε μια μορφή «τάξης», αλλά αυτό που τους καθόριζε ήταν ο ιδιαίτερος ρόλος τους, με αποτέλεσμα στον βαθμό που ο ρόλος αυτός ήταν κοινός, να αποτελούν μια μεγάλη ομάδα. Μέσα σ' αυτές τις ομάδες υπήρχαν βέβαια διαφοροποιήσεις και παραλλαγές σε σχέση με τη θέση του κάθε ατόμου ανάλογα με τον πλούτο για παράδειγμα, την εκπαίδευση, τα καθήκοντα, το επάγγελμα. Αυτές οι διαφοροποιήσεις αρκετές φορές ήταν τόσο μεγάλες, που αυτό το γεγονός είχε επίπτωση στην ενότητα της κοινωνικής ομάδας, με αποτέλεσμα να μιλάμε πλέον για ξεχωριστές κοινωνικές υποομάδες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το οποίο θα μπορούσε να αναφερθεί είναι η «γερουσιαστική» τάξη μέσα στην οποία υπήρχε μεγάλη ανισότητα ως προς τη θέση ανάμεσα στα μέλη. Ωστόσο, όταν άρχισε να χρησιμοποιείται από το κράτος ο όρος «ρωμαϊκή πολιτεία» διαφάνηκε μια προσπάθεια συμπερίληψης όλων των κατοίκων άσχετα ως προς την κοινωνική θέση τους, δεν περιορίστηκε δηλαδή μόνο σε ομάδες που είχαν κάποιον συνταγματικό ρόλο μέσα στον διοικητικό μηχανισμό της πολιτείας (Kaldelis, 2015, σ. 29).

Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς, αν ίσχυαν όλα τα παραπάνω, τι είναι αυτό που περιγράφει την κοινωνική θέση στο Βυζάντιο. Η απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα δεν θα μπορούσε παρά να είναι σύνθετη. Η κοινωνική «θέση» μπορεί να οριστεί μόνο από το ίδιο το κράτος, αφού ανταποκρίνονταν σε ρόλο στην πολιτεία, έναν ρόλο που έτεινε πολλές φορές να αναπροσαρμόζεται. Το πώς αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική τάξη ή την κοινωνική θέση, συναρτάται από τις ιδιότητες που αναλαμβάνονται από τις ομάδες, καθώς αυτές προσπαθούν να επιβληθούν, είτε καθώς αυτές έχουν αναλάβει ιδιότητες που τους έχουν ανατεθεί από άλλες ομάδες σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, είτε συνεργάζονται πολιτικά, είτε αντιπολιτεύονται, είτε ιδιότητες που αποδέχεται το κράτος, καθώς προσπαθεί να αντιμετωπίσει κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις. Γίνεται φανερό δηλαδή ότι η έννοια της «ομάδας» είναι εκ των πραγμάτων πιο στενή από την έννοια της «τάξης» (Ragia, 2016, σ. 314).

Μιλάμε λοιπόν για ομάδες και όχι για τάξεις, διότι η ύπαρξή τους μπορεί να ερμηνευθεί από το γεγονός ότι στο Βυζάντιο δεν υφίστατο ουσιαστική ενοποίηση αυτού που ονομάζουμε «τάξη» σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτικό, νομικό. Η ομάδα λοιπόν είναι κάτι πιο αδύναμο από μία τάξη, και είναι λογικό εξ αυτού να υφίσταται αλλαγές, να μετασχηματίζεται ή ακόμα και να διαλύεται με τον ίδιο εύκολο τρόπο που συγκροτήθηκε. Στη βυζαντινή αυτοκρατορία η κάθετη κινητικότητα σε κοινωνικό επίπεδο ήταν κάτι που μπορούσε να πραγματοποιηθεί, μερικές φορές σχετικά εύκολα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η κοινωνική άνοδος ήταν εφικτή από όλους. Αντίθετα, για τους περισσότερους Βυζαντινούς ήταν δύσκολο διασπάσουν το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γεννήθηκαν και ζούσαν, αλλά η προσαρμογή του κοινωνικού τους ρόλου επέτρεψε πράγματι μια ορισμένη κοινωνική αναβάθμιση (ή υποβάθμιση σε αρκετές περιπτώσεις). Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αλλαγής κοινωνικού ρόλου είναι η εκτεταμένη διανομή τίτλων κατά τον 11ο αιώνα, γεγονός βέβαια που προϋπέθετε την κατοχή πολλών χρυσών νομισμάτων από όσους

αποκτούσαν τους τίτλους. Τον 12ο αιώνα με αυτοκράτορα τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, η πολιτική διεύρυνση της απονομής τίτλων σταμάτησε, οι απόγονοι όσων είχαν αποκτήσει τους τίτλους, μετά τον θάνατο αυτών, δεν μπορούσαν να τους κληρονομήσουν και να συμπεριληφθούν έτσι στην αριστοκρατία, εξαίρεση αποτελούσε το γεγονός σύναψης γάμου μέσα στους αριστοκρατικούς κύκλους (Oikonomides, 1997, σ. 71).

Η κοινωνική και πολιτική σκέψη στο Βυζάντιο επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την αρχαία φιλοσοφία. Οι ομάδες που αρχικά αναγνωρίστηκαν ως «κοινωνικές», είχαν αποκτήσει συνταγματικό χαρακτήρα μέσω της διαχρονικής συνταγματικής πρακτικής κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και ήταν –κατά την ερμηνεία του Beck– εκλογικά σώματα, όπως η σύγκλητος, ο στρατός και οι δήμοι της Κωνσταντινούπολης και αργότερα η Εκκλησία (Ragia, 2016, σ. 8).

Οι κυβερνήσεις του 10ου αιώνα στόχευσαν συνειδητά στην επέκταση της κοινωνικής και πολιτικής δύναμης που προέκυπτε από την οικονομική ανάπτυξη στις επαρχίες. Οι μαρτυρίες αποδίδουν ξεκάθαρα σε δυνάστες τη δυνατότητα αυθαίρετης άσκησης της εξουσίας, που τον δέκατο αιώνα αποσκοπούσε στην ιδιοκτησία της γης. Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, που όπως είναι λογικό ήταν και τα πολυπληθέστερα, η νομοθεσία κατά τον 10ο αιώνα τα προσδιορίζει ως «πένητες» δηλαδή φτωχούς. Αυτή η ομάδα των πενήτων αποτέλεσε αντικείμενο προπαγάνδας από τον αυτοκρατορικό κύκλο ήδη από τον 8ο αιώνα. Τον 10ο αιώνα αντιπαρατέθηκαν με τους «ισχυρούς». Όμως οι φτωχοί παρέμειναν, παρ' όλες τις προσπάθειες, μια ομάδα σε μεγάλο βαθμό απροσδιόριστη. Οι «φτωχοί» δεν είναι αυτή η κατηγορία ανθρώπων προς τους οποίους στοχεύει η φιλανθρωπία, δεν είναι οι «άχρηστοι», ούτε οι άρρωστοι, ούτε οι ηλικιωμένοι, που συνήθως είναι εύκολα ανιχνεύσιμοι στις πηγές είτε λόγω της χρησιμοποιούμενης ορολογίας, είτε της περιγραφής. Μάλλον φτωχοί είναι εκείνοι που μπορούν να επιβιώσουν μόνοι τους (Morris, 1976, σ. 3-27).

Κατά τον 2ο αιώνα, ορίστηκε κατά τρόπο γενικό πότε κάποιος μπορεί να θεωρηθεί φτωχός σε συνάρτηση προς τη συνολική αξία των στοιχείων εκείνων που συναποτελούσαν την περιουσία του. Η νομοθεσία του βυζαντινού κράτους διατήρησε αυτή την προσέγγιση χωρίς να επιφέρει κάποια βελτίωση ως προς αυτή τη διάταξη. Βέβαια διαπιστώνουμε ότι οι φτωχοί δεν υπόκεινται σε απαγορεύσεις από την πλευρά του κράτους σε σχέση με την κατάθεσή τους στα δικαστήρια πριν τον 9ο αιώνα. Ο αποκλεισμός από τη δικαστική διαδικασία των περισσότερων, δικαιολογείται από την επιρρέπεια τους σε δωροδοκία κατά τον πατριάρχη Φώτιο. Στην «Εισαγωγή», έργο που η σύνταξή του αποδίδεται στον Φώτιο, αναφέρεται ότι «οι φτωχοί δεν μαρτυρούν» («οί πένητες οὐ μαρτυροῦσι»)¹. Ο λόγος για τον οποίο απαγορεύεται στους φτωχούς να καταθέτουν στο δικαστήριο περιγράφεται ως εξής: θα πρέπει να εξεταστεί αν ο μάρτυρας είναι «πλούσιος ή φτωχός, μήπως μπορεί πρόθυμα να

¹ Epanagoge Legis Basilii et Leonis et Alexandri, ed. C. E. Zachariae A Lingenthal [JGR v. II], Athenae 1931 (repr. Darmstadt 1962), 12.8, 262 (hereafter Epanagoge).

ορκιστεί ψέματα με σκοπό το κέρδος» («εὔπορος ἢ ἐνδεής, ὥστε διὰ κέρδος τι πλημμελήσαι»). Η μεσοβυζαντινή εκδοχή του Ιουστινιάνιου νόμου διατηρεί τη διάκριση μεταξύ μαρτύρων, έντιμων-ανέντιμων, πλούσιων ή φτωχών («τίμιος και ἄμεμπτος ἢ ἄτιμος και ἐπίσογος, εὔπορος ἢ ἐνδεής»)² (Ragia, 2016, σ. 342-343).

Ο πατριάρχης Φώτιος, ο οποίος κατά πάσα πιθανότητα είναι υπεύθυνος για την εισαγωγή αυτής της καινοτομίας στα τέλη του 9ου αιώνα, αναφέρει ρητά στην αρχή της «Εισαγωγής» ότι η «ισότητα του νόμου» («ἰσότητι νόμου») είναι για τον Θεό θεμελιώδες συστατικό της «τάξης» («κόσμος») ώστε να γίνεται «με αρμονία» («ἁρμονικῶς»)³. Το ιδανικό της ισότητας του νόμου είναι λοιπόν κυρίαρχο κατά τον 10ο αιώνα. Είναι σαφές λοιπόν, ότι ο νομοθέτης στόχευε στην προστασία της δικαστικής διαδικασίας από πιθανή διαφθορά, και όχι στην καθιέρωση κοινωνικής διάκρισης μεταξύ των φτωχών και των πλούσιων (Ragia, 2016, σ. 343).

2.2 Μια πρώτη εικόνα για το εμπόριο, τους θεσμούς και την οικονομία

Για να αντιληφθούμε την κατάσταση στην οποία βρισκόταν το Βυζάντιο τους αιώνες που μελετάμε, θα προσπαθήσουμε να δώσουμε την εικόνα που επικρατούσε. Η Αυτοκρατορία απλώνονταν στην Ελλάδα, σε μεγάλο μέρος των Βαλκανίων, τη Θράκη και τη Βουλγαρία, πολλά νησιά του Αιγαίου, τη χερσόνησο της Ανατολίας και σε μερικούς νότιους θύλακες στη χερσόνησο της Κριμαίας. Κατά τη διάρκεια των δύο αιώνων που εξετάζουμε, ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης καταλήφθηκε από 23 αυτοκράτορες, από τον Βασίλειο Β΄ (Βουλγαροκτόνο) έως τον Αλέξιο Ε΄ Δούκα (Μούρτζουφλο). Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, η αυτοκρατορία ήρθε αντιμέτωπη με πολλές απειλές: από τα δυτικά με την ολοένα και πιο ενισχυμένη δύναμη των Νορμανδών. Στην Ανατολή με τη θυελλώδη παρουσία των Σελτζούκων Τούρκων, οι οποίοι αφού πέρασαν λεηλατώντας τη Βαγδάτη, έφτασαν στις ανατολικές οροσειρές της βυζαντινής αυτοκρατορίας και στην περιοχή του Καυκάσου, με αποτέλεσμα τα ανατολικά σύνορα να δέχονται επικίνδυνη πίεση. Από τον βορρά η παρουσία των Πετσενέγων έθετε σε κίνδυνο τη Θράκη και τη Μακεδονία, καθώς οι επιδρομές τους αυξήθηκαν έπειτα από την προσάρτηση της Βουλγαρίας από τον Βασίλειο Α΄. Τέλος, στο εσωτερικό μέτωπο υπήρχε η διαρκής πυρκαγιά των εσωτερικών αναταραχών· επρόκειτο όχι μόνο για εθνικιστικές εξεγέρσεις από τους υποταγμένους Βουλγάρους για παράδειγμα, αλλά και πολύ συχνά για κινήσεις πολιτικής οργής από την πολιτικοστρατιωτική τάξη. Μετρήθηκαν από τον Cheynet 223 εξεγέρσεις εναντίον των βυζαντινών αυτοκρατόρων κατά το χρονικό διάστημα 963-1210. Από αυτούς, ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός, ο οποίος βασίλευσε από το 1081 έως το 1118, θα αντιμετωπίσει είκοσι εξεγέρσεις, τις περισσότερες από κάθε αυτοκράτορα. Ο Αλέξιος Α΄ πήρε την εξουσία αφού επικράτησε μέσα από πολυκομματικό αδυσώπητο ανταγωνισμό που προκλήθηκε από

² Epanagoge, 12.2, 262; Procheiros nomos, 27.8, 178-179.

³ Epanagoge, 238

τη σύλληψη του Ρωμανού Δ' (Διογένη) από τις δυνάμεις των Σελτζούκων και η δυναστεία του Αλέξιου Α' πάλι έμελλε να τελειώσει με παρόμοιο τρόπο από τον σφετεριστή Ισαάκιο Β' Άγγελο (Cheynet, 1996, σ. 297-298).

Στη διάρκεια αυτών των δύο αιώνων που μελετούμε, η γενικότερη τάση των πραγμάτων στην Αυτοκρατορία είναι αυτή της παρακμής. Το 1018 ο Βασίλειος Β', έχοντας υποτάξει τη Βουλγαρία, κυβέρνησε ένα εκτεταμένο Βυζάντιο, που απλωνόταν από την Αρμενία έως την Ιταλία και από την Κριμαία ως την Αντιόχεια. Το 1100, ο Αλέξιος Α' θα παλέψει να ανακτήσει πολλά από αυτά τα χαμένα εδάφη από τους Σελτζούκους και τους Νορμανδούς, και για τον σκοπό αυτό στράφηκε προς συμμαχίες με πρώην εχθρούς. Τα σχέδιά του όμως περιπλέχθηκαν από την έναρξη των Σταυροφοριών, και το 1204 η Αυτοκρατορία κατέρρευσε χρεοκοπημένη, κακοδιαχειρισμένη και θρυμματισμένη. Η μεγάλη πόλη της Κωνσταντινούπολης θα λεηλατηθεί από τους Φράγκους μαζί με βενετικές δυνάμεις κατά τη Δ' Σταυροφορία. Η Αυτοκρατορία διαμελίστηκε μεταξύ της Λατινικής Αυτοκρατορίας, του ενετικού κράτους (Stato da Mar) και των βυζαντινών κρατών της Νίκαιας, της Τραπεζούντας και της Ηπείρου. Ο Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος θα κατορθώσει να καταλάβει την Κωνσταντινούπολη το 1261, δίνοντας έτσι μια δεύτερη ευκαιρία στη βυζαντινή αυτοκρατορία, η διάλυση της οποίας το 1204 φαινόταν ολοκληρωτική. Οι επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας ήταν μεγάλες τόσο για την Αυτοκρατορία όσο και το σύνολο της Ανατολικής Μεσογείου.

Στη συνέχεια ήρθε η κορυφαία απειλή με την άφιξη τη δεκαετία του 1080 των Σελτζούκων στα νότια του Καυκάσου, προάγγελος μιας περιόδου γνωστής στους χρονικογράφους ως *Didi Turkoba* ή «Μεγάλες τουρκικές ταραχές». Όταν χάθηκε η Συρία και η Αίγυπτος, το Βυζάντιο ήταν πλέον μια μονάδα με επίκεντρο την Κωνσταντινούπολη. Είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς καλύτερο κέντρο. Η πόλη ήταν σχεδόν απόρθητο φρούριο, που περιβαλλόταν από τις τρεις πλευρές από θάλασσες, μέσα στις οποίες όμως ήταν δύσκολο για έναν εχθρικό στόλο να διεισδύσει, αν και ήταν εύκολη η πρόσβαση για ειρηνικούς ταξιδιώτες και εμπόρους. Αποτελούσε τη διασταύρωση δύο εμπορικών δρόμων οι οποίοι ήταν από τους μεγαλύτερους του κόσμου. Εφόσον υπήρχαν διαθέσιμες προμήθειες για τον ανεφοδιασμό που είναι απαραίτητος για μια μεγάλη πόλη, θα μπορούσε να ολοκληρώνεται χωρίς ταλαιπωρία. Ο πληθυσμός της πόλης φαίνεται να παρέμεινε σταθερός από τον 6ο έως τον 12ο αιώνα, και μπορεί να υπολογίζεται χονδρικά σε 800.000 περίπου (Βασίλιεφ, 1995, σ. 455).

Το βασικό θεσμικό περιβάλλον συναποτελούσαν το δικαστήριο, η εκτεταμένη δημόσια υπηρεσία, οι κεντρικές εκκλησιαστικές δομές, ο μεγάλος αριθμός μοναχών, οι δικηγόροι, οι γιατροί και οι λαϊκοί δάσκαλοι. Οι μικροί καταστηματάρχες και οι λιανοπωλητές είναι αναμενόμενοι σ' αυτή τη μεγάλη πόλη, κηπουροί, τεχνίτες και εργάτες εργαστηρίων, πολλοί από αυτούς σκλάβοι ξένης καταγωγής και άποροι, μερικοί φροντισμένοι σε ξενώνες που παρέχονταν από το κράτος και την Εκκλησία ή άστεγοι. Η αριστοκρατία και η ανώτερη αστική τάξη, πριν τον 10ο αιώνα δεν λειτουργούσαν σε πλαίσιο κληρονομικού δικαίου και καθώς οι επενδυτικές

δραστηριότητες με αντικείμενο τη γη ήταν εφικτές, οι οικογενειακές περιουσίες δεν είχαν μεγάλη διάρκεια ως επί το πλείστον. Κανείς δεν ήταν πολύ μεγάλος για να ασχοληθεί με το εμπόριο, αν και ο αυτοκράτορας Θεόφιλος τον 9ο αιώνα συγκλονίστηκε όταν ανακάλυψε ότι η σύζυγός του ήταν συνιδιοκτήτρια ενός εμπορικού πλοίου. Η αυτοκρατορική οικογένεια δεν έπρεπε να επιδίδεται στο εμπόριο (Miller, Postan & Postan, 1987, σ. 477).

Οι αραβικές κατακτήσεις και μεταναστεύσεις στην Ασία, διέκοψαν τις προμήθειες χρυσού στην Αυτοκρατορία, που συνέχισαν μόνο με αυστηρό έλεγχο της κυκλοφορίας, για να διατηρήσει το βυζαντινό νόμισμα την αξία του. Οι διπλωματικές κινήσεις του 8ου αιώνα άνοιξαν ξανά την πρόσβαση στα Ουράλια, στο βασίλειο των Χαζάρων, μια εμπορικά προσανατολισμένη τουρκική φυλή, που ιδρύθηκε στα βόρεια της Κασπίας κατά τον 7ο αιώνα. Βυζαντινοί τεχνίτες απασχολούνταν από τον Χαζάρ Χαν για λογαριασμό του οποίου έχτισαν την πετρόκτιστη πόλη του, το Sarkel, στη θάλασσα του Αζόφ και σε αντάλλαγμα ο χρυσός των Ουραλίων άρχισε να έρχεται στο Βυζάντιο. Την ίδια περίπου στιγμή έγινε ξανά επαφή με τα καυκάσια χρυσορυχεία, των οποίων η παραγωγή, ωστόσο, μειώνονταν. Στον ύστερο 8ο αιώνα η αντιεκκλησιαστική πολιτική της Εικονομαχίας από τους αυτοκράτορες, έβαλε στην κυκλοφορία μεγάλη ποσότητα μοναστηριακού θησαυρού. Όμως βασική πηγή χρυσού για την Αυτοκρατορία αποτελούσε η εμπορική δραστηριότητα των Αράβων· αυτοί είχαν τη δυνατότητα να εισαγάγουν πρώτες ύλες από περιοχές της δυτικής Ευρώπης διαμέσου της Ισπανίας αλλά και από περιοχές της Βόρειας Ευρώπης διαμέσου του ποταμού Βόλγα έναντι πληρωμής σε χρυσό. Έτσι οι δυτικοί και βόρειοι ευγενείς μπορούσαν να αγοράσουν τα πολυτελή και ακριβά προϊόντα που παρήγαγαν τα βυζαντινά εργαστήρια, πληρώνοντας τους Βυζαντινούς με χρυσό. Τα αποθέματα χρυσού της Αυτοκρατορίας ήταν φυσικό να αυξάνονται μέχρι τον 9ο αιώνα και το γεγονός αυτό έδινε τη δυνατότητα για αύξηση των εισαγωγών από την Ανατολή. Οι πόλεμοι με τους Άραβες είχαν υποχρεώσει το εμπόριο της Άπω Ανατολής να χρησιμοποιεί περισσότερο τις βόρειες διαδρομές. Η πορεία των εμπορευμάτων ακολουθούσε τη γραμμή Τουρκεστάν προς Μαύρη Θάλασσα και παρέμεινε ανοιχτή χάρη στο βασίλειο των Χαζάρων, η ανάπτυξη του οποίου είχε διάρκεια από τον 8ο μέχρι τον 10ο αιώνα (Miller, Postan & Postan, 1987, σ. 477).

Με την αρχή του 9ου αιώνα οι Ρώσοι κατάφεραν να εμπλακούν και εν τέλει να αναλάβουν όλη αυτή την εμπορική δραστηριότητα. Εμπορεύσιμα αγαθά από την περιοχή των Βαλκανίων και την κεντρική περιοχή της Ευρώπης, για παράδειγμα ορυκτά από τη Σερβία και αλάτι από την Τρανσυλβανία, κατέληγαν δια μέσου της ξηράς στη Θεσσαλονίκη με επόμενο σταθμό την Κωνσταντινούπολη. Από τη δυτική Ευρώπη εισάγονταν μια μικρή ποσότητα ξυλείας, όπλων αλλά και σκλάβων και αργότερα ακατέργαστο μάλλινο ύφασμα. Τα περισσότερα από αυτά τα αγαθά προέρχονταν από τις αγορές της Βενετίας. Τα εμπορεύματα που ερχόταν στη Κωνσταντινούπολη από τη Μαύρη Θάλασσα ελέγχονταν από τελωνειακούς στην είσοδο του Βοσπόρου, στον Ιερόνα, όπου επιβάλλονταν δασμός 10 τοις εκατό κατ' αξία. Εμπορεύματα από τη Μεσόγειο και το Αιγαίο πλήρωναν παρόμοιο φόρο στην

Αβυδο ή στην Καλλίπολη στον Ελλήσποντο. Για ασιατικά προϊόντα υπήρχαν τελωνεία στην Τραπεζούντα, στην Αττάλεια και στην Κιλικία, τη Σελεύκεια και στο εσωτερικό, στην Άγκυρα. Οι τελωνειακοί υπάλληλοι της Θεσσαλονίκης έλεγχαν το βαλκανικό εμπόριο.

Μέχρι τα τέλη του έκτου αιώνα η τελωνειακή οργάνωση ελεγχόταν από τους Κόμηδες του Εμπορίου στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια αποκεντρώθηκε και επιτράπη στους τοπικούς τελωνειακούς σημαντική αυτονομία. Στα τέλη του όγδοου αιώνα η αυτοκράτειρα Ειρήνη επέτρεψε τις ελεύθερες εισαγωγές, αλλά τα πλεονεκτήματα στο εμπόριο της πόλης δεν αναπλήρωναν την απώλεια στα αυτοκρατορικά έσοδα, οπότε και αυτή επανέφερε τους δασμούς, δημιουργώντας και νέες θέσεις ώστε οι εισαγωγείς εμπορευμάτων από τον νότο ή τη δύση δεν μπορούσαν να αποφύγουν τους δασμούς, εισάγοντας τα εμπορεύματά τους σε κάποιο λιμάνι δυτικά της Αβύδου. Αυτή ήταν η πρακτική όσον αφορά ειδικότερα τους δούλους. Όπου κι αν πουλιούνταν σκλάβοι, υπήρχε ειδικό τιμολόγιο φόρου για 2 νομίσματα (περίπου 30 χρυσά φράγκα). Είναι αδύνατο να εκτιμηθεί ο όγκος ή η αξία όλης αυτής της συναλλαγής και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε το ποσοστό των αυτοκρατορικών εσόδων από εισαγωγικούς δασμούς (Miller, Postan & Postan, 1987, σ. 479).

Αυτά τα έσοδα πρέπει να αποτελούσαν σημαντικό στοιχείο στον προϋπολογισμό του κράτους, αλλά αν η Ειρήνη μπορούσε να συνεχίσει τη διακυβέρνησή της χωρίς τη βοήθειά τους, πιθανόν να μην προκαλούσαν ζωτική διαφορά στα οικονομικά έσοδα της Αυτοκρατορίας. Μπορεί να σκέφτηκε ότι η επακόλουθη μείωση τιμών και η τόνωση του εμπορίου θα έφερνε μεγαλύτερα ποσά σε άμεση φορολογία, καθώς το εισαγωγικό εμπόριο υπέφερε από μια μικρή ύφεση στην εποχή της. Σε καμία περίπτωση το πείραμά της δεν επαναλήφθηκε.

Από τα εμπορεύματα που εισάγονταν, τα μεγαλύτερα ποσά ξοδεύτηκαν πιθανώς για το ακατέργαστο μετάξι. Ακόμη και όταν εγκαταστάθηκαν φάρμες μεταξοσκωλήκων γύρω από την Κωνσταντινούπολη και μέσα στην Ελλάδα, οι έμποροι του ακατέργαστου μεταξιού αγόραζαν το μεγαλύτερο μέρος του υλικού από το εξωτερικό. Πανί όλων των ειδών, ειδικά υφάσματα και μπροκάρ (πιθανόν το πιο ακριβό ύφασμα, με ανάγλυφα σχέδια, μεταξωτό πολλές φορές) εισάγονταν ομοίως σε μεγάλες ποσότητες, παρά τη σημαντική τοπική παραγωγή. Για προϊόντα πολύτιμα όπως είναι το ελεφαντόδοντο, οι γούνες αλλά και τα κοσμήματα, λογικό ήταν να εισάγονταν σε ποσότητες ανάλογες με τους λίγους αγοραστές που είχαν την οικονομική δυνατότητα να τα αποκτήσουν και οι οποίοι βρίσκονταν εκτός αυτοκρατορικής αυλής. Απεναντίας υπήρχε συνεχής ροή εισαγωγών σε μπαχαρικά σε μεγάλες ποσότητες. Πιπέρι, κανέλα, μόσχος ήταν είδη που προέρχονταν από την Ανατολή. Ακόμα και σε ιατρικά βυζαντινά κείμενα αναφέρεται ότι διάφορα είδη ινδικών μπαχαρικών όπως για παράδειγμα το γκαλανγκάλ (ρίζωμα φυτού που μοιάζει με το τζίντζερ), ποσότητες μοσχοκάρυδου και γαρίφαλου εύκολα μπορούσε να τα βρει κανείς να διατίθενται στην Κωνσταντινούπολη. Το δουλεμπόριο από την άλλη πλευρά δεν μπορούμε να πούμε ότι είχε μεγάλη έκταση δεδομένης της αποδοκμασίας

από την Εκκλησία. Οι σκλάβοι δούλευαν στα ορυχεία ή στα εργαστήρια του παλατιού και πέρα από αυτούς χρησιμοποιούνταν ως σκλάβοι και οι αιχμάλωτοι πολέμου (Miller, Postan & Postan, 1987, σ. 482-485).

Το εξαγωγικό εμπόριο της Αυτοκρατορίας ποσοτικά ήταν λιγότερο από το εισαγωγικό. Τα βυζαντινά εργαστήρια εξήγαγαν στην Ανατολή λίγα προϊόντα λόγω της μειωμένης ζήτησης. Οι γυάλινες ψηφίδες για τις ανάγκες σύνθεσης ψηφιδωτών, κάποιες βαφές και διάφορα μπαχαρικά όπως το κοκίνιο (χρωστική ουσία) από τις περιοχές της Πελοποννήσου και οι μαστίχες από το νησιωτικό σύμπλεγμα του Αιγαίου, ήταν μερικά από αυτά τα προϊόντα. Αντίθετα, στη Δύση και στον Βορρά θα συναντούσαμε πλούσιους αγοραστές που θα επιθυμούσαν να προμηθευτούν πολλά από τα ακριβά πολυτελή προϊόντα που κατασκευάζονταν στην Κωνσταντινούπολη. Το εμπόριο με αυτές τις περιοχές, αν και θα πλούτιζε την Αυτοκρατορία, το κράτος δεν το ενθάρρυνε πολύ. Οι βυζαντινοί επέλεγαν τελικά να διατηρούν αυτά τα προϊόντα σε μια κατάσταση σπανιότητας για τους άλλους, προσδίδοντάς τους έτσι μια προστιθέμενη αξία. Για παράδειγμα η εξαγωγή του ανώτερου ποιοτικά μεταξιού ήταν υπό απαγόρευση. Μπορεί περιστασιακά τα μεταξωτά να έβγαιναν από τη χώρα ως αυτοκρατορικό δώρο σε κάποιον ξένο ηγεμόνα, αλλά αυτό ήταν όλο. Τα μεταξωτά υφάσματα των οποίων η ποιότητα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί χαμηλότερη, ακολουθούσαν τον δρόμο της εξαγωγής, αλλά η ζήτησή τους δεν ήταν η αναμενόμενη ώστε να ικανοποιηθεί η προσφορά. Τα λευκά είδη και τα βαμβάκια εξαγονταν σε μεγαλύτερες ποσότητες και από τον δέκατο αιώνα και μετά και τα πελοποννησιακά χαλιά ήταν δημοφιλή στη Δύση. Έργα εφαρμοσμένης τέχνης, σμάλτα, σκαλιστά και στεατίτες (είδος μαλακού πετρώματος), αν και υπήρχε πάντα η ζήτηση γι' αυτά, ήταν πολύ δαπανηρά για να εξαχθούν σε μεγάλες ποσότητες. Οι τελωνειακοί σταθμοί επέβαλλαν στα προς εξαγωγή εμπορεύματα δασμούς παρόμοιους με τα προς εισαγωγή (Sheard, 2021, σ. 195).

Η τελωνειακή εξέταση ήταν πολύ αυστηρή. Ο πρεσβευτής του Όθωνα Α', Λιουτπράνδος της Κρεμόνας, διαπίστωσε ότι το διπλωματικό του καθεστώς, το οποίο του επέτρεπε να εξάγει κοινά αγαθά χωρίς δασμούς, δεν επιβεβαιωνόταν όταν προσπάθησε να βγάλει μεταξωτά που περιείχονταν στην απαγορευμένη λίστα. Πάντως, μεγάλες ποσότητες από εμπορεύματα που είχαν προέλευση Ανατολική, φαίνεται να αποτέλεσαν κατευθείαν αντικείμενα εξαγωγής προς τη Δύση και τον Βορρά, χωρίς να γνωρίζουμε με ακρίβεια το ύψος των τελών διέλευσης που πληρώθηκαν γι' αυτά.

Το μεγαλύτερο μέρος του μεταφορικού εμπορίου μεταξύ των ανατολικών χωρών και του Βυζαντίου και όλο το παράκτιο εμπόριο της Αυτοκρατορίας, γινόταν με ελληνικά πλοία. Είχαν το πλήρες μονοπώλιο στη Μαύρη Θάλασσα, μεταφέροντας όλα τα εμπορεύματα από τη Χερσόνα και την Τραπεζούντα, μέχρι το τέλος του ένατου αιώνα, όταν οι Ρώσοι άρχισαν να αναπτύσσουν το εμπόριό τους και το εμπόριο των Χαζάρων άρχισε να μειώνεται. Από εκεί και πέρα εμπορεύματα από τις στέπες μεταφέρονταν σε ετήσιες ρωσικές αποστολές που έπλεαν στον ποταμό Δνείπερο και κατά μήκος της βουλγαρικής ακτής μέχρι το Βόσπορο. Σε μια επιθυμία

να καλλιεργήσουν καθώς και να ενθαρρυνθεί αυτό το εμπόριο, οι εγγεγραμμένοι Ρώσοι έμποροι επιτρέπονταν από μια συνθήκη που υπογράφηκε το 907 και ανανεώθηκε λίγα χρόνια αργότερα, να εισάγουν τα εμπορεύματα τους αδασολόγητα (Sheard, 2021, σ. 31).

Στο δυτικό εμπόριο οι Έλληνες έχασαν το μονοπώλιό τους την ίδια περίπου εποχή. Μέχρι τον δέκατο αιώνα το Μπάρι, πρωτεύουσα της βυζαντινής Ιταλίας, είχε εμπορική ναυτιλία δική του, ενώ η υποτελής πόλη του Αμάλφι αύξανε σταθερά τις σχέσεις της με μια αποικία των εμπόρων της Κωνσταντινούπολης. Αλλά ο επικίνδυνος ανταγωνισμός προήλθε από τη Βενετία, η οποία, αν και ήταν η ίδια υποτελής, διατηρούσε διακριτική στάση προς τον αυτοκρατορικό άρχοντά της. Μέχρι το τέλος του δέκατου αιώνα η Βενετία είχε ήδη έναν μεγάλο εμπορικό στόλο που όχι μόνο μετέφερε όλο το εμπόριο μεταξύ της Δυτικής Αυτοκρατορίας και της Κεντρικής Ευρώπης και του Βυζαντίου, αλλά παρείχε και τις τακτικές υπηρεσίες επιβατών και ταχυδρομείου. Ωστόσο, τα ελληνικά πλοία εξακολουθούσαν να πλέουν στην Ιταλία (Miller, Postan & Postan, 1987, σ. 501).

Τα εμπορεύματα που εισάγονται δια ξηράς, φαίνεται ότι μεταφέρονταν από ξένους εμπόρους. Υπήρχαν εταιρείες Σύρων της Κωνσταντινούπολης που μετέφεραν συριακά και ινδικά εμπορεύματα, τα οποία εισάγονταν μέσω Ιράκ οδικώς μέσω της Μικράς Ασίας. Ένα τζαμί που διατηρείτο στην πόλη, προοριζόταν για χρήση μουσουλμάνων επισκεπτών. Έμποροι από τις βαλκανικές χώρες, μπορούσαν να βρεθούν στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη πουλώντας τα τοπικά τους προϊόντα στις αγορές. Οι ξένοι έμποροι δεν αποθαρρύνονταν καθώς ήταν προτιμότερο να πληρώνουν οι ίδιοι και όχι οι Βυζαντινοί, τους εισαγωγικούς και εξαγωγικούς δασμούς. Αλλά η ζωή τους κατά τη διάρκεια των επισκέψεών τους στην πρωτεύουσα οριοθετήθηκαν προσεκτικά και επιτηρήθηκαν. Κατά την άφιξή τους έπρεπε να παρουσιαστούν στις αρχές της πόλης. Ειδικά χάνια (πανδοχεία), που ονομάζονταν *mitata*, είχαν παραχωρηθεί για τη φιλοξενία τους, αλλά σε κανέναν δεν επιτρεπόταν να παραμείνει περισσότερο από τρεις μήνες στην πόλη. Αυτοί οι κανόνες ίσχυαν για τους απλούς μουσουλμάνους και εμπόρους της Δυτικής Ευρώπης. Αργότερα οι κύριες ιταλικές πόλεις δημιούργησαν προξενεία στην Κωνσταντινούπολη, και οι προξενικοί υπάλληλοι ανέλαβαν την επιτήρηση των συμπολιτών τους, με την έγκριση των αυτοκρατορικών αρχών. Οι Ρώσοι, θεωρούμενοι πιο βάρβαροι, είχαν τους δικούς τους κανονισμούς. Τους δόθηκε επίσης δωρεάν διαμονή και δωρεάν μπάνια, αλλά αυτοί στεγάζονταν σε ένα προάστιο και δεν επιτρέπονταν εντός των τειχών της πόλης χωρίς συνοδό. Οι Βούλγαροι έμποροι έπρεπε να εγγραφούν οι ίδιοι και τα αγαθά τους. Αυτό γινόταν μόνο στην Κωνσταντινούπολη και όταν στα τέλη του ένατου αιώνα ένας διεφθαρμένος υπουργός είχε μεταφέρει το γραφείο εγγραφής στη Θεσσαλονίκη, το βουλγαρικό εμπόριο επιβαρύνθηκε τόσο πολύ, που ο Βούλγαρος βασιλιάς κήρυξε πόλεμο (Miller, Postan & Postan, 1987, σ.508).

Παρά τις κατά καιρούς διακοπές λόγω πολέμων, το εμπόριο αυξήθηκε σε όγκο μέχρι το τέλος του ενδέκατου αιώνα. Λάμβανε πολύ μικρή ενθάρρυνση από την

κυβέρνηση, η οποία παρενέβαινε μόνο όταν αφορούσε έσοδα ή την απόκτηση χρυσού και των πρώτων υλών που χρειάζονταν τα αυτοκρατορικά εργαστήρια. Η ευημερία των εμπόρων θα θυσιάζόταν για τα συμφέροντα της διπλωματίας ή της διατήρησης της τάξης στην Κωνσταντινούπολη.

1.3 Οικονομία και Κοινωνία

Η περίοδος των Κομνηνών (1081–1185) αποτελεί μια εποχή κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης. Η συγκεκριμένη περίοδος όμως θεωρήθηκε ότι αποτέλεσε ένα χρονικό διάστημα κατά το οποίο οι Κομνηνοί κατηγορήθηκαν για τη διαμόρφωση ενός κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο οι κινήσεις εσωτερικής αποσταθεροποίησης ήταν συχνές. Μια εποχή που οι πόροι και οι ανεκπλήρωτες ιδέες φαίνονταν να μειώνονται, παρουσιάστηκε αυτή η περίοδος ως η τελευταία ευκαιρία για αναβίωση, η οποία τελικά εκμηδενίστηκε με τη λεηλασία της Κωνσταντινούπολης το 1204. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, έτσι όπως αυτά προκύπτουν τις τελευταίες δεκαετίες, μας επιτρέπουν να αναθεωρήσουμε την εικόνα που έχουμε για την εν λόγω περίοδο. Οι πόλεις επεκτείνονται και το εμπόριο γνωρίζει μια νέα ανάπτυξη και αυτά τα δύο στοιχεία φέρνουν το Βυζάντιο σε μια ακμάζουσα νέα περίοδο (Hendy, 1970, σ. 32).

Αν αυτή η εποχή ακμής μπορούσε να έρθει σε αντιπαράθεση με τον δυτικό πολιτισμό που τελικά θριάμβευσε, η λογική της συνεχούς παρακμής ταίριαζε πολύ στις μετα-αφηγήσεις που προσπαθούσαν να εξηγήσουν τον τόσο αποκαλούμενο «ειδικό» τρόπο της δυτικής ιστορικής εξέλιξης. Με άλλα λόγια, είναι πιθανό ότι η ακμή εκείνης της εποχής αμφισβητήθηκε από τους αφηγητές των μεταγενέστερων εποχών, με σκοπό την ανάδειξη της «άριστης» δυτικής επικράτησης. Με τον θάνατο του Βασιλείου Β΄ το 1025, επί του οποίου το Βυζάντιο πέτυχε τη νοητή κορύφωση της μέσης εποχής του, έρχεται μια εποχή ραγδαίας συνεχούς αλλαγής αυτοκρατόρων.

Συχνά θεωρείται ως η εποχή της αποδυνάμωσης του κράτους, αλλά αυτή η προσέγγιση αμφισβητείται. Κατά μία έννοια, η διοίκηση εξακολουθούσε να λειτουργεί, αν και πολλές φορές έγινε πόνι τόσο της τοπικής όσο και της ανώτερης πολιτικής ελίτ που χρησιμοποιούσαν τα πλούτη που είχαν συσσωρευτεί από το κράτος ή τη θέση τους για δικά τους οφέλη, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω (Stephenson, 2004, σ.191). Όμως οι πολιτικές πρωτοβουλίες και γενικά ό,τι αποφάσιζαν οι αυτοκράτορες, εξακολουθούσαν να βρίσκουν εφαρμογή σε ένα ευρύ φάσμα της πολιτικής ζωής. Το πρόβλημα έγκειται στο γεγονός ότι τα μέτρα αυτά ήταν συχνά αντιφατικά, καθώς οι αυτοκράτορες άλλαζαν πριν προλάβουν να εφαρμόσουν πλήρως την πολιτική τους και δεν ήταν απλώς σε θέση να κατανοήσουν την κατάσταση επαρκώς για να εφαρμόσουν τις τόσο αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. Οι διαμάχες που προέκυπταν είχαν ως αποτέλεσμα εμφυλίους πολέμους, όπως για παράδειγμα αυτόν μεταξύ των ετών 1071-1081. Ο συγκεκριμένος εμφύλιος ξέσπασε από τη σύγκρουση του Ματζικέρτ το 1071 όταν και ο αυτοκράτορας Ρωμανός

Δ΄(Διογένης) πιάστηκε αιχμάλωτος από τους εχθρούς. Οι επακόλουθες εξεγέρσεις μετέτρεψαν κάθε απόφαση που διακηρύχθηκε από τη νέα κυβέρνηση που κυβερνούσε στο όνομα του αυτοκράτορα Μιχαήλ Ζ΄ μάταιη, ως διαφορετική, και οι διαφωνούντες πολεμούσαν μεταξύ τους ή με στρατούς πιστούς στον αυτοκράτορα τις περισσότερες φορές (Angold, 1997, σ. 260). Αυτό έλαβε τέλος από το μέλος μιας από τις πρώτες βυζαντινές οικογένειες, τον Αλέξιο Κομνηνό, που ανέβηκε στον θρόνο για να κυβερνήσει για τα επόμενα σχεδόν 40 χρόνια, κατά τα οποία το κυβερνητικό και διοικητικό σύστημα σταθεροποιήθηκε, αν και με σημαντικές αλλαγές. Το νέο διοικητικό σύστημα, αντί να αξιολογεί τη θέση κάποιου με βάση το αξίωμα που κατείχε (ή τον θεσμό ενός τιμητικού τίτλου, ο οποίος μπορεί να διογκώθηκε σε έναν τέτοιο βαθμό που έγινε ουσιαστικά κούφιος), η κοινωνική θέση ενός ατόμου θα έπρεπε να βασίζεται από εκείνη τη στιγμή στη συγγενική του σχέση με τον αυτοκράτορα(Angold, 1999, σ. 261).

Στη συνέχεια ο Αλέξιος προχώρησε στην παραχώρηση των περισσότερων αξιωμάτων του κράτους σε άτομα πιστά στην οικογένεια των Κομνηνών. Αν και ακόμη και στην περίοδο των Κομνηνών (1081–1185) υψηλή θέση μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με βάση την αξία, αυτό συμπληρώθηκε κυρίως με τον γάμο με μια από τις ευγενείς οικογένειες. Με αυτό το σύστημα όμως ήταν εύκολο να υποπέσει κανείς σε ατασθαλίες, καθώς όσοι είχαν πρόσβαση στον αυτοκράτορα, επιδόθηκαν σε μια προσπάθεια απόκτησης εδαφών για προσωπικό όφελος, ή ανατροπής του κυρίαρχου καθεστώτος για δικά τους ευεργετήματα, ειδικά μετά τον θάνατο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού το 1180 (Angold, 1999, σ. 261).

Με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε κάποιος να οδηγηθεί στο συμπέρασμα ότι η εσωτερική κρατική υπόσταση ήταν εύθραυστη· αυτό βέβαια δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς το Βυζάντιο γνώρισε σημαντική οικονομική ανάπτυξη στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου κατά την οποία κυβέρνησαν οι Κομνηνοί. Οι ρίζες αυτής της ανόδου της οικονομίας τον 11ο και 12ο αιώνα μπορούν να συσχετιστούν με τις εξελίξεις που συνέβησαν εκατοντάδες χρόνια νωρίτερα. Τον 8ο αιώνα, την εποχή των περιοδικά επαναλαμβανόμενων επιδημιών, ο πληθυσμός της βυζαντινής αυτοκρατορίας γνώρισε μια νέα αναβίωση. Επίσης, σε αντίθεση με τις περιοχές της Δυτικής Ευρώπης όπου υπήρχαν σαφώς ευνοϊκότερες συνθήκες λόγω της αισθητής μείωσης των εχθρικών επιθέσεων, στο Βυζάντιο οι συνεχείς κατ' έτος επιδρομές των Αράβων στη Μικρά Ασία αφαιρούσαν τη δυνατότητα επέκτασης και δημιουργίας μεγάλων κτημάτων, με αποτέλεσμα να συγκρατείται η αύξηση της κοινωνικής ανισοκατανομής του πλούτου. Καθώς, βέβαια, η βυζαντινή δύναμη έφτασε σε νέα ύψη και ήταν σε θέση να υποστηρίξει μια επιτυχημένη ώθηση προς την απόκτηση νέων εδαφών, η ύπαιθρος άρχισε να συμβάλλει στην αναδιαμόρφωση της εσωτερικής δομής με ουσιαστικό τρόπο. Οι τεράστιες γαιοκτησίες αυξήθηκαν και μαζί τους δημιουργήθηκε μια ισχυρή επαρχιακή ελίτ. Επιπλέον, καθώς η κοινωνία αυξήθηκε σε αριθμούς, νέα γη αποικίστηκε και με αυτόν τον τρόπο πρόσθετοι πόροι ενίσχυσαν τη βυζαντινή οικονομία. Αυτή η ανάπτυξη εκδηλώθηκε πιο έντονα τον 11ο και 12ο αιώνα (Shepard, 2008, σ. 33).

Μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε ένα παράδειγμα για να αποδείξουμε την οικονομική επανάσταση που συνέβη το 1025 η βυζαντινή αυτοκρατορία αποτελούνταν από 19 περίπου εκατομμύρια κατοίκους και επανήλθε ξανά στο ίδιο πληθυσμιακό επίπεδο, προς τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα. Δεδομένου του γεγονότος ότι κατά την περίοδο αυτή το βυζαντινό κράτος υπέφερε βαθιά εδαφικά – χάνοντας ολόκληρη την Αρμενία καθώς και το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας που αποτελούσαν τις βασικές επαρχίες του Βυζαντίου και την πιο ζωτική πηγή ανθρώπινου δυναμικού– η αναβίωση των Κομνηνών κάθε άλλο παρά εύθραυστη μπορεί να χαρακτηριστεί. Υπάρχουν πληθυσμιακές εκτιμήσεις για τον αριθμό των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης που τον ανεβάζουν σε 400 χιλιάδες, με δεύτερο σημαντικό κέντρο τη Θεσσαλονίκη, ο πληθυσμός της οποίας ανέρχονταν σε 150 χιλιάδες ανθρώπους. Πόλεις όπως η Κόρινθος, η Οχρίδα, τα Ιωάννινα, η Μονεμβασιά, το Αμόριο και η Θήβα, αποτελούσαν διοικητικά κέντρα με στρατιωτική ισχύ και πλέον, την εν λόγω περίοδο, ήταν και σημαντικοί εμπορικοί κόμβοι, κάτι που δεν συνέβαινε στη διάρκεια της Μακεδονικής δυναστείας (Laiou & Morrison, 2011, σ. 189-190).

Βέβαια η βυζαντινή ελίτ δεν επηρεάστηκε από αυτή την αναζωπύρωση του εμπορίου, καθώς οι εμπορικές δραστηριότητες αντιμετώπιζονταν από αυτήν ως ένα αναγκαίο κακό που δεν προσέδιδε κοινωνικό γόητρο σ' αυτόν που τις ασκούσε. Αν και οι ίδιες οι εμπορικές οικογένειες επέβαλλαν με επιτυχία έναν βαθμό επιρροής στη χάραξη πολιτικής, ιδιαίτερα κατά τον 11ο αιώνα, γενικά σταμάτησαν λόγω της αξιοποίησης του οικογενειακού συστήματος διακυβέρνησης από τους Κομνηνούς. Παρ' όλα αυτά, λόγω της διεξαγωγής εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, η ελίτ διευκόλυνε τον καθορισμό νέων περιοχών γης προκειμένου να αξιοποιηθεί για γεωργικούς σκοπούς. Αυτό ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο από τις εμπορικές συνθήκες που συμφωνήθηκαν με τις ιταλικές ναυτικές δημοκρατίες και ειδικά τη Βενετία (Laiou, 2002, σ. 751).

Με βάση αυτές τις συνθήκες, παρεχόταν η δυνατότητα μειωμένου δασμολογικού συντελεστή στα αγαθά των Ιταλών εμπόρων. Αν και αυτές οι συμφωνίες δεν ήταν τόσο καταστροφικές όσο παρουσιάζονται στην παλαιότερη ιστοριογραφία και μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις διευκόλυναν την οικονομική ανάπτυξη της Αυτοκρατορίας τα πρώτα χρόνια, μακροπρόθεσμα οι συνθήκες μείωσαν τον οικονομικό ανταγωνισμό του Βυζαντίου. Λόγω της σχέσης της βυζαντινής ελίτ με τα εμπορικά εγχειρήματα, η ανάπτυξη του δημοσιονομικού μηχανισμού δεν αντικατοπτρίζει τη μεγάλη αύξηση του εμπορίου. Αντίθετα, οι περαιτέρω επενδύσεις για την εκμετάλλευση της γης οδήγησαν σε νέα κέρδη και κατά τον 11ο αιώνα η τακτική αυτή είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της αυτοκρατορικής περιουσίας. Συχνές επίσης ήταν και οι δωρεές γης σε μοναστήρια και γαιοκτήμονες. Αν και οι δωρεές ήταν μια κοινή πρακτική, έφτασαν σε πρωτοφανή κλίμακα στα ταραχώδη χρόνια της δεκαετίας 1070 και του 1080. Ο Νικηφόρος Γ΄ Βοτανειάτης και ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός επιδόθηκαν σε έναν εκτεταμένο διαμοιρασμό μεγάλων εκτάσεων κρατικών κτημάτων υπό τη μορφή δωρεών, με στόχο να ενισχύσουν το καθεστώς τους. Αργότερα ο Αλέξιος κατάφερε

να ανακτήσει την εσωτερική σταθερότητα, και ο βυζαντινός διοικητικός μηχανισμός άρχισε να εισπράττει δυναμικά φόρους και πάλι (Harvey, 1993, σ. 143).

Με στόχο τη βελτίωση των δημοσιονομικών συνθηκών του κράτους, ο Αυτοκράτορας επικεντρώθηκε σε μια εκ βάθρων μεταρρύθμιση του συστήματος φορολογίας. Αντί η φορολόγηση της γης να γίνεται ανάλογα με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της και δια μέσου της συλλογικής ευθύνης των χωρίων, η υποχρέωση των φορολογικών επιβαρύνσεων μετακυλήθηκε στο κάθε πρόσωπο, δηλαδή τους ιδιοκτήτες, με την παράλληλη οργάνωση μητρώου όλων των υπαρχόντων τους. Παρόλο που αυτό το σύστημα δεν είχε την αποτελεσματικότητα του προηγούμενου, σε καιρούς οικονομικής ανασφάλειας, το νέο φορολογικό σύστημα δεν απαιτούσε μεγάλη πολυπλοκότητα και επομένως επέτρεπε στο κράτος να εξασφαλίσει τους τόσο αναγκαίους φόρους με σχετική ευκολία. Οι δημοσιονομικές εκτιμήσεις διεξάγονταν τακτικά, από την εποχή του Αλέξιου Α΄ από γραφείο που αρχικά είχε οριστεί για τη διαχείριση των προσωπικών εκμεταλλεύσεων του αυτοκράτορα. Επιπλέον, το κράτος εξακολουθούσε να διαθέτει αρκετά μέσα και εξουσία για να κατάσχει περιουσίες εάν το επιθυμούσε η κυβέρνηση, τις περισσότερες φορές όταν ο ιδιοκτήτης είχε περισσότερη γη από όση μπορούσε να καλλιεργήσει (Harvey, 1993, σ. 145).

Καθώς η αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας ενισχύθηκε κατά τη διάρκεια του 11ου αιώνα, το κράτος αντιμετώπισε διάφορα εμπόδια, ιδίως όσον αφορά τη νομισματική πολιτική. Το νόμισμα αρχικά είχε ως σκοπό την πληρωμή των διοικητικών υπαλλήλων και των στρατιωτών, αυτή ήταν η αντίληψη του διοικητικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας. Το νόμισμα διατηρήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα στα αυτοκρατορικά ταμεία και στη συνέχεια σε σταθερό σημείο του έτους μοιραζόταν σε διάφορους υπαλλήλους του κράτους, εμποδίζοντας έτσι την ανεξέλεγκτη κυκλοφορία του. Οι υπεύθυνοι οικονομικών της αυτοκρατορίας, αν και γνώριζαν τη χρήση του νομίσματος ως μέσου συναλλαγών ή εργαλείο με το οποίο υποστηρίζεται περαιτέρω η οικονομική ανάπτυξη, την θεωρούσαν δευτερεύουσας σημασίας. Ήταν όμως η ίδια η ανάπτυξη της οικονομίας που επέφερε προβλήματα για το κράτος, καθώς η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών απαιτούσε μεγαλύτερη κυκλοφορία νομίσματος από ένα κράτος που δεν είχε τη δυνατότητα να υποστηρίξει. Παρά την επιτυχή εφαρμογή του νέου νομίσματος («*υπέρπυρον*» ή «*πέρπυρον*») που αντικατέστησε το υποτιμημένο νόμισμα, το κράτος απλώς δεν μπορούσε να κρατήσει τον έλεγχο του χρήματος όπως πριν (Hendy, 2011, σ. 369). Αυτό μπορεί να ήταν ένα από τα κίνητρα πίσω από τη δημιουργία της *πρόνοιας*, του νέου φορολογικού συστήματος στο οποίο ένας στρατιώτης έλεγχε συγκεκριμένο τμήμα της γης με τους παροίκους, δηλαδή τους μη ιδιοκτήτες γης, οι οποίοι ήταν αγρότες εγκατεστημένοι στη γη και πλήρωναν ενοίκιο σε είδος ή σε μετρητά. Η ίδια ρύθμιση πραγματοποιούνταν σε πολλές περιπτώσεις όταν ένας φόρος από μια συγκεκριμένη πόλη ή περιφέρεια δινόταν σε υψηλόβαθμους αξιωματούχους με αντάλλαγμα τις υπηρεσίες τους. Κατά συνέπεια, η *πρόνοια* δεν πρέπει να νοείται ως η βάση της φεουδαρχίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα, το κράτος έλεγχε αυτόν τον θεσμό μέσω του διοικητικού μηχανισμού και οι στρατιώτες που λάμβαναν

την *πρόνοια* δεν διευκόλυναν τη σύσταση μιας νέας κοινωνικής τάξης (Bartusis, 2013, σ. 171).

Κατά τον 11ο και 12ο αιώνα οι πάροικοι αποτελούσαν το βασικό χαρακτηριστικό της πληθυσμιακής σύστασης της υπαίθρου. Καθώς οι «δυνατοί», μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι υψηλόβαθμοι κρατικοί παράγοντες και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι ασκούσαν την επιρροή τους σε περιοχές της επαρχίας, οι ελεύθεροι αγρότες που σε προηγούμενες χρονικές περιόδους διατηρούσαν αυτή την ελευθερία, άρχισαν να εξαφανίζονται. Ουσιαστικά επρόκειτο για μια διαδικασία σταδιακής «φυλάκισης» των χωρικών στη γη τους. Η πραγματικότητα ήταν φυσικά πολύ πιο περίπλοκη. Η ελίτ των γαιοκτημόνων χρησιμοποιούσε συχνά αποθέματα πλούτου που αποκτούσε ως αντάλλαγμα από το κράτος για να αγοράζει γεωργική γη από μικρούς ιδιοκτήτες αγρότες σε περιόδους αποτυχίας της καλλιέργειας. Αυτές οι εκτάσεις γης κατόπιν ενοικιάζονταν σε αγρότες που έτσι σταδιακά οδηγούνταν σε απώλεια της περιουσίας τους με αποτέλεσμα να εξαρτώνται οικονομικά από τους γαιοκτήμονες (Laiou & Morrison, 2011, σ. 149-150).

Η περιοχή της Μικράς Ασίας παρέμεινε υπό άμεση βυζαντινή κυριαρχία κατά το μεγαλύτερο μέρος του δωδέκατου αιώνα και περιελάμβανε τα παράλια, από την Τραπεζούντα στα βορειοανατολικά μέχρι την Αττάλεια στα νοτιοδυτικά και στις κοιλάδες των ποταμών στα δυτικά. Τα δυτικά σύνορα με τους Σελτζούκους, αν μπορούν να ονομαστούν σύνορα, άφηναν μέσα στην Αυτοκρατορία πόλεις που συνήθως βρίσκονταν σε διάφορα τουρκικά χέρια, δημιουργώντας μια ζώνη αμφισβητούμενης επικράτειας. Φαίνεται λοιπόν ότι η στρατιωτική δραστηριότητα των Κομνηνών προσπάθησε να δημιουργήσει μια στρατηγική εξασφάλισης της περιμέτρου και οχύρωσης της επικράτειας. Η Μικρά Ασία, ως περιοχή που μπορεί να διαιρεθεί σε μια παράκτια πεδιάδα και μια κοιλάδα η οποία βρίσκεται στο κεντρικό οροπέδιο, είχε ολοφάνερα οικονομική σημασία. Η σύγκριση στον χάρτη της φυσικής δομής με χάρτες πυκνότητας πληθυσμού, ετήσια βροχόπτωση, φυσική βλάστηση, χρήση γης και αγροτική παραγωγή, επεξηγεί τις οικονομικές συνέπειες. Εκείνες οι περιοχές που ήταν οι πιο πυκνοκατοικημένες, οι πιο καλά αρδευόμενες, με ευνοϊκότερη φυσική βλάστηση και επιτρέποντας το μεγαλύτερο κέρδος μέσω της ποικίλης χρήσης της γης, επικεντρώνονται σε μεγάλο βαθμό στην περιφέρεια της χερσονήσου-με άλλα λόγια προς παράκτιες εκτάσεις και ποτάμιες κοιλάδες, ακριβώς εκείνες τις περιοχές που προστατεύτηκαν τότε από τους Κομνηνούς. Οι συνέπειες ήταν προφανείς, και ο οικονομικός χαρακτήρας της παραθαλάσσιας περιοχής στη βυζαντινή περίοδο, ήταν προφανώς μεγάλος (Hendy, 1970, σ. 33).

Μια πτώση όμως στην ποιότητα και την πυκνότητα της αγροτικής και αστικής ζωής της Ανατολίας, έχει αποδειχτεί και συνέβη μετά τις επιδρομές των Σελτζούκων που ξεκίνησαν γύρω στα 1070. Το 1955 ο W. C. Brice (ιστορικός και γεωγράφος) προσκόμισε στοιχεία με τα οποία προσπάθησε να αποδείξει ότι οι τεχνικές της γεωργίας της Ανατολίας, οδήγησαν σε παρακμή σε σχέση με τον ελληνοισμό και τον ρωμανισμό της αρχικής ενιαίας κοινωνίας και ότι η επιδείνωση του τοπίου είχε ήδη συμβεί, λίγο πριν την έναρξη της χριστιανικής εποχής. Ο ίδιος συγγραφέας

επεσήμανε ότι τα χαρακτηριστικά που στοιχειοθετούν αυτή την επιδείνωση, όπως η απογύμνωση του φυτικού εδάφους, η ύφεση των δασών και η σταδιακή καταστροφή των καλλιεργειών, πρέπει να συνδέεται γεωλογικά με την εξίσου χαρακτηριστική λάσπη των εκβολών των ποταμών και τη μετατροπή εύφορων πεδιάδων σε ελονοσιακό βάλτο που παρατηρείται να βρίσκεται σε πολλά σημεία κατά μήκος της ακτής. Ιστορικά δεδομένα μας δείχνουν ότι τέτοιου είδους διεργασίες είχαν αρχίσει ήδη από την πρώιμη βυζαντινή εποχή και βασική αιτία γι' αυτές ήταν ίσως η αλόγιστη εξάπλωση της εμπορικής γεωργίας κατά τα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά χρόνια. Ίσως και αυτός είναι ο λόγος που τα τεκμηριωμένα στοιχεία για την αστική ιστορία της μεταγενέστερης βυζαντινής Ανατολίας είναι αραιά και περίεργα αντιφατικά (Hendy, 1970, σ. 36).

Από τη μια, με βάση γραπτές πηγές του 8ου και 9ου αιώνα, διαπιστώνεται η συνεχής επέκταση των πόλεων ως προς τον αριθμό τους. Από την άλλη, ακόμα και αν μια τέτοια αύξηση ήταν γεγονός, αυτό θα απαιτούσε μια δραστική μείωση της αγροτικής και αύξηση της αστικής ζωής. Όμως τουλάχιστον δύο καταστροφικές κρίσεις πανώλης, υπό τον Ιουστινιανό Α' και τον Κωνσταντίνο Ε', οι περσικές εισβολές υπό τον Φωκά και τον Ηράκλειο, καθώς και οι συνεχείς και βαθιά διεισδυτικές αραβικές επιδρομές από τα μέσα του έκτου έως τα μέσα του ένατου αιώνα και, επιπλέον, ένας καταστροφικός εμφύλιος πόλεμος (αυτός του Θωμά του Σλάβου) υπό τον Μιχαήλ Β', καθιστούν δύσκολη την αποδοχή μιας τέτοιας πραγματικότητας.

Αν και το Βυζάντιο του 11ου και 12ου αιώνα ήταν απρόβλεπτο, όσον αφορά την κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, η ολοένα και πιο ασταθής κατάσταση ασφάλειας, τόσο εσωτερική (εξεγέρσεις) όσο και εξωτερική (εισβολές), άφησαν το Βυζάντιο ένα πιο αποδυναμωμένο κράτος. Στο τέλος, δεν ήταν δυνατόν να ελέγχεται αποτελεσματικά το μεγαλύτερο μέρος της επικράτειας της Αυτοκρατορίας, και αντιμετωπίζοντας σειρά πραξικοπημάτων και εξεγέρσεων, δεν μπόρεσε να αμυνθεί με επιτυχία ενάντια στις δυνάμεις της Δ' Σταυροφορίας, η οποία το 1204 λεηλάτησε την Κωνσταντινούπολη και δημιούργησε πολλές περιοχές όπου κυριαρχούσαν είτε οι «Λατινικές» ελίτ ή μικτές ελίτ που αποτελούνταν τόσο από βυζαντινούς, όσο και από δυτικούς. Η αδυναμία στο εσωτερικό του κράτους επέφερε ένα τέτοιο πλήγμα, που είχε ως αποτέλεσμα να εδραιωθεί ο διαχωρισμός της Αυτοκρατορίας σε διάφορες επί μέρους οντότητες με πολύ μικρότερη πιθανότητα επιβίωσης. Παρά την εσωτερική αστάθεια, η οικονομία σίγουρα άνθισε, κάτι που μπορεί να αντικατοπτρίζει μια παρόμοια εξέλιξη στη Δυτική Ευρώπη από τον 11ο αιώνα και μετά. Αυτό θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο ενδιαφέρον συμπέρασμα ότι η συνολική οικονομική ευημερία θα μπορούσε να επηρεάσει αρκετά ευρύτερη περιοχή, συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς των επαρχιών του Βυζαντίου (Angold, 1997, σ. 168).

1.3.1 Οι συνέπειες της αποκέντρωσης του κράτους στην κοινωνία

Οι πολιτικές τύχες και οι οικονομικές δυνάμεις του κράτους δεν φαίνεται να είναι ξεκάθαρα συσχετισμένες με τις γενικά βελτιωμένες οικονομικές συνθήκες των εδαφών υπό τον έλεγχο του κράτους. Η πολιτική ανάκαμψη και ενδυνάμωση του Βυζαντίου κάτω από την καθοδήγηση των τριών πρώτων Κομνηνών αυτοκρατόρων την περίοδο 1081-1180 ενισχύθηκε από την οικονομική ανάπτυξη όπως επίσης και στα χρόνια της πολιτικής κρίσης λίγο πριν όσο και μετά από αυτόν τον αιώνα. Αυτός ο αιώνας σταθερότητας, κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες, αποτελεί επίσης μέρος μιας ευρύτερης περιόδου ανάπτυξης. Καθώς η Κομνήνεια αποκατάσταση χαρακτηρίζεται από συνεπή διάβρωση των διοικητικών και οικονομικών εξουσιών του κεντρικού κράτους, υπήρχαν σοβαρές συνέπειες όταν διαταράχθηκε μια επισφαλής πολιτική ισορροπία. Και παρά την επέκταση της γενικής οικονομίας, το κράτος-οικονομία υπονομευόταν σταθερά σε αυτή την περίοδο και τα οικονομικά προνόμια συγκεντρώνονταν σε αποκεντρωμένους φορείς. *«Μπορούμε να διακρίνουμε δύο κύριες περιόδους. Η πρώτη αρχίζει γύρω στα 650, η δεύτερη γύρω στο 1100. Η πρώτη μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικονομία της επιταγής, στο μέτρο που το κράτος ασκεί στενούς ελέγχους και λειτουργεί ως αντλία που διανέμει και επανασυλλέγει το χρήμα με το σύστημα της ρόγας/φόρου. Η δεύτερη βρίσκεται πιο κοντά στην ελεύθερη οικονομία, και χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη αποκέντρωση και από τον σημαντικό ρόλο που παίζει στη λειτουργία της η προνομιακή μεταχείριση του ατόμου»*⁴. Η κρατική οικονομία αυτή τη περίοδο συρρικνώνεται. Η παροχή πόρων του κεντρικού κράτους, ιδίως νομισματικών πόρων, μειώθηκε, όπως αναφέρθηκε κατά τη διάρκεια της περιόδου, καθώς η ζήτηση του κράτους για πόρους μειώθηκε την ίδια στιγμή που οι διαδικασίες αποκεντρώθηκαν. Ως συνέπεια, η κρατική οικονομία έγινε το λιγότερο σημαντικό τμήμα της ευρύτερης οικονομίας. Οι λόγοι για τους οποίους μειώθηκε η ζήτηση του κράτους για κεφάλαια, σχετίζονται με τον περιορισμό της γραφειοκρατίας, η οποία καθίσταται ατροφική και με τη μερική υποχώρηση της χρήσης νομίσματος από το κράτος όπως αυτή διαφαίνεται από την όλο και μικρότερη προσφυγή στο χρήμα για την αμοιβή διοικητικών, στρατιωτικών, και πολιτικών υπηρεσιών. Πολλές από τις σημαντικές γραφειοκρατικές θέσεις που καταγράφονται στο *Κλητορολόγιο* του Φιλοθέου, ένα δικαστικό έγγραφο που γράφτηκε το 899, εξαφανίζονται από τις πηγές τον δωδέκατο αιώνα. Ένα αφηγηματικό κείμενο του δέκατου τρίτου αιώνα αναφέρει ότι μέχρι τότε μια σειρά από σημαντικές θέσεις στη διοίκηση είχαν μετατραπεί σε ανενεργές, είχαν καταστεί απλά τιμητικές.

Η παρακμή της γραφειοκρατίας, ειδικά οι ανώτερες διοικητικές θέσεις, μπορούν να συνδεθούν με τον Αλέξιο Α΄, μέσω της οριστικής ακύρωσης ή της σημαντικής μείωσης των διοικητικών και στρατιωτικών μισθών («ρογα») στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του.

Αλλά από τις διοικητικές λειτουργίες του κράτους, οι δύο πιο σημαίνουσες, η δημοσιονομική και η στρατιωτική, υποσκάπτονταν όλο και περισσότερο. Η

⁴Αγγ. Λαΐου (επιμ.), Οικονομική ιστορία Βυζαντίου, Γ΄ (2006), σ. 149.

δημοσιονομική λειτουργία στα χρόνια των Κομνηνών επαφίεται στα χέρια απομακρυσμένων από την κεντρική διοίκηση υπαλλήλων, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να υποβάλλουν προσφορές ώστε να έχουν το δικαίωμα να εισπράξουν φόρους συνολικά από μία περιοχή ή να λαμβάνουν έναντι αμοιβής ένα σταθερό ποσοστιαίο ποσό για τη λήψη των φόρων. Από τη άλλη πλευρά, οι περιφερειακοί στρατιωτικοί διοικητές αναλάμβαναν όλο και περισσότερο τις στρατιωτικές δαπάνες, με αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες που προσέφεραν εκτάσεις αυτοκρατορικής γης ή και αναγνώριση δικαιωμάτων που οδηγούσαν σε αύξηση των εσόδων τους. Ενώ το κεντρικό κράτος, άρα και η αυτοκρατορική γραφειοκρατία, διατήρησαν το δικαίωμα εκτίμησης των φορολογικών υποχρεώσεων κάθε πολίτη της αυτοκρατορίας, ένα πλήθος από εξαιρέσεις και η εκτεταμένη αποκέντρωση δημοσιονομικών και στρατιωτικών εξουσιών, σήμαιναν ότι από τα τέλη του 12ου αιώνα η εξουσία του κεντρικού κράτους στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στη συνεργασία και τη συμμόρφωση των μη κρατικών φορέων, ή τουλάχιστον των ατόμων με μια πολύ λιγότερο προφανή σχέση με το κράτος από τους αξιωματούχους της αυτοκρατορικής γραφειοκρατίας.

Θα πρέπει να τονιστούν δύο σημαντικά σημεία πριν ολοκληρωθεί η ανασκόπηση της αποκέντρωσης της εξουσίας σε αυτή την περίοδο. Πρώτον, ότι οι Κομνηνοί αυτοκράτορες πέρα από τις πρώτες δεκαετίες της κρίσης στα χρόνια του Αλέξιου Α΄, είχαν την ικανότητα να μαζεύουν στα κρατικά ταμεία σημαντικά ποσά που θα εξυπηρετούσαν διπλωματικές και στρατιωτικές ενέργειες. Συνεπώς, η διαδικασία αποκέντρωσης δεν οδηγήθηκε, τουλάχιστον μακροπρόθεσμα, από την πίεση των δημοσιονομικών αναγκών. Ιδιαίτερα ο Ιωάννης και ο Μανουήλ, δεν φαίνονται υπερβολικά περιορισμένοι οικονομικά κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους, καθιστώντας τη συνεχή διαδικασία της αποκέντρωσης του κράτους πιο αινιγματική. Δεύτερον, οι διεργασίες για την κρατική αποκέντρωση και η παρατηρούμενη οικονομική ανάπτυξη θα πρέπει να θεωρούνται στοιχεία εν μέρει αλληλένδετα. Εκτεταμένες εξαιρέσεις από τη φορολογία, ωφελούσαν τους κατόχους μεγάλων κτημάτων που ήταν σε θέση να λάβουν τέτοιες απαλλαγές, και έτσι έθεταν τους κατόχους ακινήτων σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με τους ανεξάρτητους αγρότες. Έτσι με την υποστήριξη του κράτους, η εκμετάλλευση της γης πήρε μια τέτοια μορφή. Η ίδια η ιδιοκτησία γης δεν λειτουργούσε ως ένα συμπαγές εγχείρημα ως προς την εκμετάλλευση, αλλά χωριζόταν σε μικρότερα μέρη που νοικιάζονταν σε αγρότες. Οι δυνατοί είχαν στην κατοχή τους τεράστιες εκτάσεις, μύλους και αλώνια, που έδιναν για χρήση στους πάροικους. Με τον τρόπο αυτό, μείωναν τις οικονομικές απαιτήσεις που ήταν απαραίτητες για τις γεωργικές δραστηριότητες. Ακόμη, οι ιδιοκτήτες οργάνωναν την αποψίλωση των δασών και την προετοιμασία ακαλλιέργητης γης για την επέκταση της καλλιέργειας. Παράλληλα διαπιστώνουμε ότι ένας ελεύθερος αγρότης κατά τον 9ο αιώνα θα έπρεπε να πληρώνει πολύ χαμηλότερους φόρους και τέλη σε σχέση με τους αγρότες του 12ου αιώνα και ότι οι πάροικοι αυτοί απολάμβαναν συχνά ένα βιοτικό επίπεδο ανώτερο σε σχέση με τους ελεύθερους προκάτοχους τους. Το γεγονός αυτό οφείλεται τόσο στη δημογραφική ανάπτυξη όσο και στην κατ' αποτέλεσμα ανάπτυξη της αγοράς διότι οι πάροικοι

μπορούσαν πλέον να πουλούν το παραγωγικό του πλεόνασμα . Ο μέσος γεωργός που ήταν ικανός να αποκτήσει τουλάχιστον ένα ζευγάρι βόδια θα μπορούσε να αποκτήσει αρκετό πλεόνασμα για να μην το πουλήσει. Το κρασί, οι ελιές, το μέλι, το κερί, και οι μεταξοσκώληκες, στήριζαν τα έσοδά του πολλές φορές (Laiou & Morrison, 2011, σ.161-162).

Αν και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα κακής χρήσης από τους ιδιοκτήτες γης, το κύριο μοντέλο των ενοικιαζόμενων χωραφιών φαίνεται να ήταν επωφελές και για τους χωρικούς και για τους γαιοκτήμονες. Ενώ ο πάροικος επεδίωκε να καλλιεργήσει τη γη και να πληρώσει ενοίκιο, ο ιδιοκτήτης του οικοπέδου διέθετε τον απαραίτητο εξοπλισμό για τη χρήση της καλλιέργειας.

Η κατάρρευση του Βυζαντίου στον απόηχο της Δ΄ Σταυροφορίας απεικονίζεται ως μια άμεση, σε μεγάλο βαθμό πολιτική, κρίση της βυζαντινής κυβέρνησης ή το αποτέλεσμα εν μέρει των εγγενών ασταθειών της αυτοκρατορικής κυριαρχίας και μιας ιδιαίτερα ατυχούς διαδοχής αδύναμων ηγεμόνων. Κάποιοι ερευνητές απέφυγαν να εξηγήσουν αυτή τη κατάρρευση με κριτήριο την εσωτερική αποσύνθεση του κράτους και τονίζουν την αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Δύση κατά την εν λόγω περίοδο. Οι αντιπαλότητα που αναπτύχθηκε σε πολιτισμικό και πολιτικό επίπεδο είχε ως αποκορύφωμα την Δ΄ Σταυροφορία και έτσι η κατάρρευση είχε έναν χαρακτήρα αναπόφευκτο. Όμως η αποκέντρωση που παρατηρήθηκε σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο και η οποία επιταχύνθηκε μετά τον θάνατο του Μανουήλ κατά το 1180, στη διάρκεια του δωδέκατου αιώνα, αποτέλεσε το λογικό επακόλουθο μιας σειράς μακροπρόθεσμων εσωτερικών οικονομικών διεργασιών, συνέβαλε με τη σειρά της στη δημιουργία των προϋποθέσεων γι' αυτή την κατάρρευση.

1.3.2 Το ναυτικό και το Βυζάντιο

Οι προσπάθειες των αυτοκρατόρων Αλεξίου Α΄ και Ιωάννη Β΄ Κομνηνού, επέστρεψαν σημαντικές περιοχές της ακτογραμμής της Ανατολίας υπό τον έλεγχο του Βυζαντίου. Γεγονός που θα επιτρέψει να χαρακτηρίσουμε το Βυζάντιο αυτής της περιόδου ως μια παράκτια αυτοκρατορία. Οι περιοχές της κεντρικής Ανατολίας κατέχονταν από τους Τούρκους καθώς το σουλτανάτο του Ικονίου εδραίωνε τη δύναμή του όλο και περισσότερο. Ένα πολύ μεγάλο ποσοστό των σημαντικών οικισμών του Βυζαντίου και των πιο παραγωγικών περιοχών εκείνη την περίοδο, βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τους παράκτιους επιδρομείς, εάν δεν είναι επαρκώς ασφαλισμένο. Ωστόσο, η διαθέσιμη βιβλιογραφία υποδηλώνει έντονα ότι κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η ασφάλεια των ακτών χειροτέρευε, με αρνητικές επιπτώσεις στο θαλάσσιο εμπόριο, τις επικοινωνίες και τις μεταφορές της αυτοκρατορίας.

Αυτή η πτώση της ασφάλειας μπορεί να συνδεθεί με την ανεπαρκή επένδυση στις ναυτικές δυνάμεις του Βυζαντίου, ιδιαίτερα σε σχέση με την αυξανόμενη ιταλική

παρουσία στην ανατολική Μεσόγειο. Αναφέρεται ότι το ναυτικό του Βυζαντίου, αν και ήδη τεχνολογικά ξεπερασμένο σε σχέση με τα ιταλικά μέτρα κατά τις αρχές του δωδέκατου αιώνα, παραμελήθηκε, με αποτέλεσμα να δίνει μια εικόνα παρακμής. Σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή οι Λατίνοι ανέπτυσαν πλοία πολύ μεγαλύτερα από αυτά που η αυτοκρατορία θα μπορούσε να κατασκευάσει (Makris, 2002, σ.98). Ο Νικήτας Χωνιάτης⁵ υπαινίσσεται επίσης την ανωτερότητα των Λατίνων, εστιάζοντας στην προσπάθεια του αυτοκράτορα Μανουήλ να συλλάβει ταυτόχρονα κάθε Ενετό έμπορο που δρα εντός των ορίων της αυτοκρατορίας το 1171. Μια ομάδα Βενετών προσπάθησε να δραπετεύσει με ένα σκάφος μεγαλύτερου μεγέθους «από οποιοδήποτε πλοίο που βρισκόταν ποτέ σε λιμάνι» και ακόμα περισσότερο από αρκετά γρήγορο για να αποφύγει την καταδίωξη (Τσερεβελάκης, 2021, σ. 151-152). Αυτό το αξιοσημείωτο κενό στη ναυτική τεχνολογία μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης δεν περιορίστηκε κατά τη διάρκεια του 12ου αιώνα, καθώς η αυτοκρατορία βασιζόταν όλο και περισσότερο σε Λατίνους συμμάχους και μισθοφόρους για την παροχή ναυτικής δύναμης, αντί να προσπαθεί να αναπτύξει εγγενή ικανότητα.

Ο αυξανόμενος πλούτος της επικράτειας του Βυζαντίου, το μεγάλο μέρος της παράκτιας γης, και η παραμέληση της ναυτικής δύναμης, δημιούργησε ιδανικές συνθήκες για την πειρατεία, που οι πηγές αναφέρουν ότι ήταν αυξανόμενο πρόβλημα τον δωδέκατο αιώνα. Ο επίσκοπος Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης⁶ στις επιστολές του και ο αδερφός του Νικήτας, παραπονιούνται για όλο και πιο κοινές και πιο επιζήμιες πειρατικές επιδρομές κατά το τελευταίο μέρος του δωδέκατου αιώνα. Ότι ο ίδιος ο ανιψιός του Μιχαήλ τραυματίστηκε σε μια τέτοια επιδρομή υπογραμμίζει τη σοβαρότητα της καταγγελίας του, ότι δηλαδή ακόμη και ένας κατά τεκμήριο πλούσιος και ίσως ο πιο φυλασσόμενος πολίτης, θα έπρεπε να φοβάται για τη σωματική του ασφάλεια εντός των συνόρων της αυτοκρατορίας. Το χρονικό του Νικήτα Χωνιάτη υποστηρίζει τα στοιχεία των επιστολών του Μιχαήλ και παρουσιάζει μια καταδικαστική εικόνα της ναυτικής πολιτικής των Κομνηνών. Η παρακμή του ναυτικού, όπως ισχυρίζεται ο Νικήτας, προήλθε από τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις της πρώιμης βασιλείας του αυτοκράτορα Μανουήλ, πιθανότατα το 1143. Οι ναυτικές υποχρεώσεις αποτιμώνται εν μέρει σε χρήμα και οι φόροι που προορίζονται για ναυτικές δαπάνες, εκτρέπονται στο αυτοκρατορικό ταμείο. Αυτά τα μέτρα, υποτίθεται ότι βοήθησαν τη διοίκηση του Μανουήλ βραχυπρόθεσμα, με τη ρευστοποίηση περισσότερων εσόδων, αλλά με το μακροπρόθεσμο κόστος να επιτραπεί στους πειρατές να «κυβερνούν τις θάλασσες» και να παρενοχλούν ανεμπόδιστα τις παράκτιες επαρχίες (Τσερεβελάκης, 2021, σ.55).

Η χρόνια ανασφάλεια δεν σημαίνει ότι το κράτος των Κομνηνών ήταν εντελώς ανίκανο να κινητοποιήσει τη ναυτική του δύναμη. Οι πηγές σημειώνουν τους

⁵Ο Νικήτας Χωνιάτης ή Ακομινάτος ήταν Βυζαντινός Έλληνας υψηλόβαθμος αξιωματούχος του βυζαντινού κράτους και ιστορικός, όπως ο μεγαλύτερος αδελφός του Μιχαήλ Χωνιάτης τον οποίο ακολούθησε από τον τόπο γέννησής τους, τις Χώνες της Φρυγίας, στην Κωνσταντινούπολη για σπουδές

⁶Ο Άγιος Μιχαήλ Χωνιάτης ή Ακομινάτος ήταν Βυζαντινός λόγιος και ορθόδοξος Μητροπολίτης Αθηνών, περί τα έτη 1182 - 1204 μ.Χ., ακριβώς πριν από τις κατακτήσεις των Φράγκων.

εντυπωσιακούς στόλους που κατασκευάστηκαν σε περιπτώσεις όπου μεγάλες στρατιωτικές εκστρατείες απαιτούσαν μεταφορά και συνοδεία, όπως η άτυχη αποστολή του Μανουήλ στην Αίγυπτο το 1169, αλλά αυτές οι προσωρινές ναυτικές ενέργειες δεν μεταφράστηκαν σε καμία συνεπή ή αξιόπιστη θαλάσσια ασφάλεια (Τσερεβελάκης, 2021, σ. 142-149).

Όμως, αντί το βυζαντινό κράτος να καταβάλει προσπάθειες για την αναβάθμιση της ναυτικής του δύναμης, βασίστηκε στη ναυτική υποστήριξη των Ιταλών συμμάχων του. Αυτή η επιλογή μπορεί να φαντάζει αναγκαστική, είχε όμως σοβαρές επιπτώσεις στην ασφάλεια που θεωρητικά θα παρείχε το βυζαντινό ναυτικό. Η έλλειψη κεφαλαίων και ναυτικής ικανότητας στα χρόνια της βασιλείας του Αλεξίου Α΄, προκάλεσαν μια συμμαχία με τη Βενετία και μια ανταλλαγή ναυτικής υποστήριξης, με εκτεταμένα εμπορικά προνόμια και φοροαπαλλαγές για τους Βενετούς εμπόρους. Με τη βοήθεια των Βενετών, ο Αλέξιος μπόρεσε να νικήσει τους Νορμανδούς κατά την έναρξη της βασιλείας του, όμως οι παραχωρήσεις που δόθηκαν στους Βενετούς ως αντάλλαγμα θα δυσκολέψουν πάρα πολύ τους διαδόχους του Ιωάννη και Μανουήλ. Στο χρονικό του Ιωάννη Κίνναμου⁷ αναφέρεται με ειλικρίνεια ότι, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, αναγκάστηκε να παραδοθεί κατά τρόπο ταπεινωτικό όταν αποπειράθηκε να περιορίσει τα ενετικά προνόμια το 1126, καθώς οι Βενετοί αντέδρασαν, εφαρμόζοντας τακτικές οργανωμένης πειρατείας κατά των Βυζαντινών (Kinnamos, 1976, σ. 5).

Η απόφαση του Μανουήλ το 1171 να προβεί σε μαζικές συλλήψεις βενετών εμπόρων, κατέληξε σε αδιέξοδο, καθώς τα ενετικά προνόμια επανήλθαν πριν τον θάνατο του Μανουήλ. Η ξένη ναυτική δύναμη μπορεί να ήταν χρήσιμη σε μια εποχή ανάγκης, αλλά καθώς βασίστηκε σε βάρος της βυζαντινής ναυτικής ικανότητας, οι ξένες δυνάμεις θα μπορούσαν να στραφούν στον εκβιασμό και να συμβάλουν στην πειρατεία, παρά να την αποτρέψουν. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Γενοβέζου πειρατή Gafforio (Καφούρης) για την αδυναμία του βυζαντινού κράτους στη θάλασσα. Ο Gafforio, λέγεται από τους Χωνιάτες ότι τρομοκρατούσε τις ελληνικές ακτές τα τελευταία χρόνια του δωδέκατου αιώνα, και είχε «μαζέψει πλούτη πέρα από κάθε μέτρο» στη διαδικασία αυτή. Το βυζαντινό κράτος αντέδρασε και έστειλε τον πρώην πειρατή Giovanni Stirione (Στειριόνη) να ξεκαθαρίσει την κατάσταση με τον Gafforio συλλαμβάνοντας τον και παρέχοντας στον πρώην πειρατή όλα τα αυτοκρατορικά πλοία που ήταν σε διαθεσιμότητα εκείνη τη στιγμή. Ωστόσο, οι διαθέσιμες ναυτικές δυνάμεις του Βυζαντίου δεν ήταν περισσότερες από τον πειρατικό στόλο και ο Gafforio τελικά δωροδοκήθηκε για να σταματήσει τις δραστηριότητές του. Το γεγονός όμως ότι ένας πειρατής είχε τη δυνατότητα να συγκεντρώσει περισσότερα πλοία απ' ό,τι η βυζαντινή διοίκηση, είναι ένα γεγονός αξιοσημείωτο. Η δωροδοκία ήταν μια τακτική που οπωσδήποτε ενθάρρυνε ακόμη περισσότερο την πειρατεία, η χρήση της από τη βυζαντινή διοίκηση σήμαινε

⁷Βυζαντινός ιστορικός αριστοκρατικής καταγωγής. Έζησε τον 12ο αιώνα και έλαβε διάφορα αξιώματα την περίοδο που αυτοκράτορας ήταν ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός. Υπήρξε βασιλικός γραμματικός του αυτοκράτορα και τον ακολούθησε σε πολλές εκστρατείες.

ταυτόχρονα και την απόγνωση της μπροστά στις απειλές της θαλάσσιας ασφάλειας (Τσερεβελάκης, 2021, σ. 408).

Η φθίνουσα ασφάλεια των ακτών και της θάλασσας μπορεί να εξισωθεί με το αυξανόμενο μειονέκτημα του κόστους συναλλαγής του βυζαντινού κράτους. Η μείωση της ασφάλειας που εξετάστηκε παραπάνω είναι από μόνη της στοιχείο της προοδευτικής αδυναμίας του κράτους στην παροχή ασφάλειας ως δημόσιου αγαθού. Επίσης, η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να διασφαλίσει τις παράκτιες περιοχές είχε κι αυτό ως αποτέλεσμα την αποκέντρωση σε πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Αυτή η αποκέντρωση με τη σειρά της αύξησε το κόστος σε συναλλαγές και στην παραγωγή. Κι αυτό, γιατί οι μεταφορές και η επικοινωνία ήταν πιο γρήγορες τις περισσότερες φορές από τη θάλασσα, παρά από την ξηρά (Avramea, 2002, σ. 65).

Πέρα από τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι έμποροι, οι ταξιδιώτες και οι παράκτιες περιοχές, το κράτος αδυνατούσε να ελέγξει με επάρκεια τους ναυτιλιακούς δρόμους και να λειτουργήσει αποτρεπτικά ως προς την πειρατεία, κι αυτό το γεγονός είχε επιπτώσεις στην οικονομία της αυτοκρατορίας. Σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση και ατροφία της αυτοκρατορικής γραφειοκρατίας κατά την περίοδο αυτή, η παρακμή του αυτοκρατορικού ναυτικού αντιπροσωπεύει μια υποβάθμιση της προηγούμενης αποκλειστικής πρόσβασης του κράτους σε μεθόδους συναλλαγής, μείωσης κόστους, στην ανταλλαγή χρήσιμων πληροφοριών και την παροχή ασφάλειας, τόσο στην ξηρά όσο και στο εξωτερικό (Avramea, 2002, σ. 66).

1.3.3 Γεωπολιτική πολυπλοκότητα

Η πολιτική κατάσταση στα σύνορα της αυτοκρατορίας γινόταν όλο και περισσότερο σύνθετη και ρευστή, εμποδίζοντας τη δυνατότητα του κράτους να συγκεντρώνει και να διακινεί χρήσιμες πληροφορίες. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να χαλαρώσει ο έλεγχος του κράτους στις συνοριακές περιοχές, όπως αυτή της Μικράς Ασίας, μετά τις απώλειες από τους Τούρκους κατά την περίοδο των δεκαετιών μετά τη μάχη του Μαντζικέρτ. Ένα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό της ονομαστικά βυζαντινής επικράτειας είχε γίνει πιο δύσκολα δαχειρίσιμο κεντρικά την περίοδο των Κομνηνών λόγω της πιο άμεσης πίεσης στην αυτοκρατορία. Η παρουσία και περιχαράκωση του Σουλτανάτου του Ικονίου στο κεντρικό οροπέδιο της Ανατολίας από τον ύστερο ενδέκατο αιώνα και μετά, επεκτάθηκε στα σύνορα του ανατολικού Βυζαντίου και μείωσε σημαντικά το ποσοστό του εδάφους που θα μπορούσε να θεωρηθεί ασφαλές από τακτική τουρκική εισβολή. Η εκ νέου κατάκτηση των ακτών και των πεδιάδων της Ανατολίας από τους Κομνηνούς, μπορεί να επέστρεψε τις πιο παραγωγικές οικονομικά χαμένες περιοχές στον βυζαντινό έλεγχο, αλλά το κόστος διασφάλισης ήταν ότι ουσιαστικά όλη η βυζαντινή επικράτεια στη Μικρά Ασία, εκτός από τη μακρινή δυτική περιοχή, ήταν συνοριακή ζώνη (Laiou & Morrison, 2011, σ. 141).

Οι πηγές του 12ου αιώνα υποδεικνύουν την αδυναμία της κεντρικής διοίκησης στις παραμεθόριες περιοχές, που άρχισαν να διοικούνται ανεξάρτητα από

τις οικονομικές και διπλωματικές υπηρεσίες και τις ρυθμίσεις ασφαλείας που μερικές φορές αντιτάσσονταν απροκάλυπτα την αυτοκρατορική πολιτική. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της δεύτερης Σταυροφορίας που διήλθε μέσα από το βυζαντινό έδαφος το 1147-1148· αν και ο αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ παραχώρησε στη σταυροφορία ασφαλή διέλευση από την επικράτειά του, οι σταυροφορικοί στρατοί προφανώς παρενοχλούνταν από τις βυζαντινές δυνάμεις καθώς διέσχισαν την Ανατολία. Οι λατινικές πηγές εκφράζουν απορία για τη βυζαντινή προδοσία και κατηγορούν τις βυζαντινές πόλεις της Ανατολίας ότι προμήθευσαν τους Τούρκους με προμήθειες και όπλα. Λέγεται ότι ο Μανουήλ προσέφερε οδηγούς στους Σταυροφόρους οι οποίοι με ύπουλο τρόπο τους οδηγούσαν πάνω σε ενέδρες των Τούρκων και ότι βυζαντινοί στρατιωτικοί διοικητές έδιναν οδηγίες στις τουρκικές μονάδες που επέδραμαν εναντίον των Σταυροφόρων. Μέσα από την αλληλογραφία του βασιλιά των Σταυροφόρων Λουδοβίκου Ζ΄ με τον αντιβασιλέα του που βρίσκονται στη Γαλλία, πληροφορούμαστε πως ισχυριζόταν ότι οι επιθέσεις των Τούρκων που υφίσταντο οι δυνάμεις των Σταυροφόρων είχαν την προσωπική έγκριση του αυτοκράτορα Μανουήλ. Αντίθετα μέσα από βυζαντινές και λατινικές πηγές διαφαίνεται η αποδοχή και η υποστήριξη του Μανουήλ για τη Σταυροφορία και η προσωπική του εκτίμηση για τους Γερμανούς ιδιαίτερα ηγέτες της. Ο βασιλιάς Κορράδος, τον οποίο ο Μανουήλ φιλοξένησε στην Κωνσταντινούπολη για μεγάλο χρονικό διάστημα ως επίτιμο προσκεκλημένο, στις επιστολές του, θρηνεί την ατυχία των σταυροφόρων, αλλά υμνεί τον «αδελφό του, τον Αυτοκράτορα των Ελλήνων» για τη βοήθεια και τις προμήθειές του, υποδεικνύοντας μια γνήσια και φιλική σχέση μεταξύ των δύο ηγετών (Kinnamos, 1976, σ. 188).

Η αντιφατικότητα των παραπάνω στοιχείων δεν θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί υποθέτοντας ότι οι Γερμανοί σταυροφόροι απολάμβαναν καλύτερη μεταχείριση από τον Μανουήλ σε σχέση με τους Γάλλους, καθώς αυτοί κατηγορήθηκαν για απρόκλητες επιθέσεις, διασάλευση της τάξης και προδοτικές κινήσεις από τους Λατίνους. Η φαινομενική αντίφαση κατά τη Β΄ Σταυροφορία μπορεί να επιλυθεί μόνο με την αναγνώριση της πολιτικής ρευστότητας των συνόρων του Βυζαντίου στα μέσα του δωδέκατου αιώνα και την έκταση της έλλειψης ελέγχου του Μανουήλ στους υπηκόους του σε αυτές τις περιοχές. Σε μεγάλο μέρος των ανατολικών περιοχών, η πίστη στο όνομα του αυτοκράτορα δεν ήταν τόσο σημαντική όσο η τοπική πολιτική κατάσταση και η λειτουργία της οικονομίας. Οι παραμεθόριες πόλεις πιθανότατα συναλλάσσονταν με τους ντόπιους Τούρκους⁸ και οι ισχυρισμοί των σταυροφόρων για συνενοχή του Βυζαντίου σε τουρκικές επιθέσεις, δεν δείχνουν την προδοσία του Μανουήλ, αλλά τον εντοπισμό διπλωματικών σχέσεων και ρυθμίσεων ασφαλείας που υστερούσαν. Η αντίδραση του βυζαντινού λαού απέναντι

⁸Χαρακτηριστική περίπτωση οικονομικών συναλλαγών μεταξύ Ελλήνων, Τούρκων και Δυτικών, είναι αυτή της Νέας Φώκαιας στη Μ. Ασία, την οποία περιγράφει ο ιστορικός της Άλωσης Δούκας. Αφορούσε την εκμετάλλευση της στυπτηρίας, ενός σπάνιου υλικού (επομένως και πολύτιμου) που εξορυσσόταν από ένα κοντινό βουνό. Σύμφωνα με το κείμενο, οι Έλληνες και οι Δυτικοί κάτοικοι της πόλης συνεργάζονταν αμοιβαία, με σκοπό την εξόρυξη και την εμπορία της στυπτηρίας, ενώ παράλληλα απέδιδαν ένα σημαντικό ποσό κατ' έτος στους Τούρκους, με σκοπό να συνεχίσουν απρόσκοπτα τις εργασίες τους (DoucasMichael (?), *Istoria Turco-Byzantina (1341-1462)*, Βουκουρέστι 1958, XXV,5).

στις δυνάμεις των σταυροφόρων τονίζει ακόμα περισσότερο ότι η λήψη αποφάσεων είχε έναν τοπικό χαρακτήρα κάθε φορά και συνεπώς τονίζεται και η αδυναμία της κεντρικής διοίκησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύμφωνα με τον Χωνιάτη αποτελεί η αντίδραση των Βυζαντινών απέναντι στο γερμανικό σταυροφορικό σώμα. Οι Γερμανοί τυγχάνουν θερμής υποδοχής στη Λαοδίκεια, αλλά λίγο μετά στη Φιλαδέλφεια δέχονται επίθεση από τους κατοίκους. Αυτή η κατά τόπους διαφορετική αντιμετώπιση, δείχνει ότι σε περιοχές που βρίσκονταν πολύ κοντά με τους τουρκικούς πληθυσμούς και επιδρομείς, υπήρχε δυσκολία στην επικοινωνία και τις μεταφορές, με αποτέλεσμα να χάνεται ο κεντρικός κρατικός έλεγχος από την Κωνσταντινούπολη, όπως επίσης και η επαφή με τα τεκταινόμενα. Οι σύγχρονες βυζαντινές πηγές δείχνουν την αβέβαιη πίστη των Βυζαντινών στους πληθυσμούς στην Ανατολία. Και ο Κίνναμος και οι Χωνιάτες αναφέρονται σε κοινότητες «Ρωμαίων» που ζουν γύρω από μια συγκεκριμένη λίμνη, την Pousgouse στην Ανατολία. Στο τέλος της περιόδου βασιλείας του αυτοκράτορα Ιωάννη οι συγκεκριμένες κοινότητες Βυζαντινών αναφέρεται ότι συμάχησαν με τους Τούρκους καθώς συνδέονταν μαζί τους εμπορικά και διπλωματικά (Kinnamos, 1976, σ. 190).

Επιπρόσθετα σημειώνεται ότι ο Μανουήλ προσπάθησε με τις δυνάμεις του να έρθει κοντά σε σημαντικές πόλεις στην περιοχή της Ανατολίας που ήθελαν να τον υποστηρίξουν, αποδεικνύοντας έτσι ότι σ' αυτές τις ασταθείς περιοχές, η πίστη στη βυζαντινή διοίκηση ήταν κατά μια έννοια δυνατή υπό προϋποθέσεις, με βασική την εγγύτητα της στρατιωτικής δύναμης και υποστήριξης. Από τον θάνατο του Μανουήλ και μετά και καθώς η βυζαντινή κεντρική διοίκηση έφθινε ακόμη περισσότερο, σχεδόν ανεξαρτητοποιήθηκαν αυτά τα εδάφη, που μόνο ονομαστικά θεωρούνταν πλέον βυζαντινά. Οι Χωνιάτες σημειώνουν ότι η πόλη της Μελάγγειας υποστήριζε ότι ο αυτοκράτορας ήταν ένας απατεώνας που προσπάθησε να πάρει την ταυτότητα του δολοφονημένου αυτοκράτορα Αλέξιου Β' Κομνηνού μετά το 1195. Η αδυναμία του ισχυρισμού τους (ο Αλέξιος Β' ήταν ευρέως γνωστό ότι δολοφονήθηκε το 1183 από τον Ανδρόνικο Α') και το γεγονός ότι η Μελάγγεια δέχτηκε ταυτόχρονα μια επίσκεψη από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο, δείχνει ότι οι ηγέτες της πόλης προσπάθησαν να ενισχύσουν την ανεξάρτητη θέση τους και να τη χρησιμοποιήσουν για πιθανή αναγνώριση ενός υποψηφίου ως εργαλείο διαπραγμάτευσης.

Έτσι, εξαιρουμένων ακόμη και των ασταθών σχέσεων υποτέλειας του Βυζαντίου με τα πριγκιπάτα της Αντιόχειας και της Αρμενικής Κιλικίας, οι πηγές αναφέρουν ότι ο πυρήνας του Βυζαντίου στην Ανατολία απολαμβάνει αυξανόμενη αυτονομία αυτή την περίοδο. Μέρος της εξήγησης της οικονομικής ανάπτυξης του Βυζαντίου, πρέπει να έγκειται στην οικονομική ανάπτυξη των βυζαντινών επαρχιών, που συνοδεύεται από μεγαλύτερο βαθμό οικονομικής και πολιτικής ανεξαρτησίας. Επιπλέον η διαδικασία της μείωσης της κεντρικής εξουσίας δεν μπορεί να αποσπαστεί εντελώς από τις πολιτικές αποτυχίες και την αδύναμη και αντιλαϊκή διακυβέρνηση των αυτοκρατόρων που βασίλευαν μετά τον θάνατο του Μανουήλ.

Έτσι, η γεωπολιτική πολυπλοκότητα στη συγκεκριμένη συνοριακή περιοχή που ήταν μεγάλης έκτασης, σχετίζεται με τη συνεχή αύξηση της τουρκικής επιρροής είτε αυτή γίνεται με βίαιο τρόπο, είτε με μέσα οικονομικά, εμπορικά. Ο κεντρικός βυζαντινός έλεγχος υποχωρούσε και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να ανεβαίνει σημαντικά το κόστος πρόσκτησης χρήσιμων και σε επάρκεια πληροφοριών που θα διασφάλιζαν τον έλεγχο από την Κωνσταντινούπολη της βυζαντινής επικράτειας. Η κατάσταση αυτή συνέβαλε στην ενίσχυση των τάσεων για αυτονομία στην περιφέρεια.

1.4 Περιφερειακό και διεθνές εμπόριο

Ως τα τέλη του ένατου αιώνα, οι εισαγωγές από τον βορρά προϊόντων όπως γούνες και κερύ, αποξηραμένα ψάρια και κεχριμπάρι από την περιοχή της Βαλτικής, διακινούνταν από ντόπιους εμπόρους ως τη Χερσόνα απ' όπου μεταφορτώνονταν σε ελληνόκτητα εμπορικά πλοία. Εκείνα τα χρόνια η πρωτεύουσα των Χαζάρων, το Itil, στον κάτω Βόλγα, ήταν μια αγορά όπου έμποροι κάθε φυλής μπορούσαν να συναντηθούν. Από κει τα προϊόντα που προορισμό είχαν την Ευρώπη μεταφέρονταν στο λιμάνι της Χερσόνας βόρεια του Βυζαντίου, και από κει στην Κωνσταντινούπολη. Τον εμπορικό αυτό δρόμο ακολουθούσαν και τα κινεζικά εμπορεύματα τα οποία σχετιζόνταν ως επί το πλείστον με το ακατέργαστο μετάξι. Εμπορεύματα από τις περιοχές της Ινδίας και της Μαλαισίας όπως ελεφαντόδοντο, μπαχαρικά και πολύτιμοι λίθοι, έφταναν δια μέσου του Αφγανιστάν και της Περσίας. Στην Περσία τα караβάνια εφοδιάζονταν επιπρόσθετα με χαλιά και άλλα προϊόντα που σχετιζόνταν με το μετάξι. Αρμένιοι έμποροι συνέλεγαν τα εμπορεύματα στην Περσία και τα μετέφεραν στην Τραπεζούντα, όπου φορτώνονταν στα ελληνικά πλοία. Το άμεσο εμπόριο μεταξύ των Αράβων και του Βυζαντίου ήταν σπάνιο στην αρχή, αν και το βαμβάκι από την Αίγυπτο φαίνεται ότι έφτασε στην Κωνσταντινούπολη χωρίς μεγάλη διακοπή, αλλά πριν από το τέλος του ένατου αιώνα, τα υφαντά από τη Συρία και τη Βαγδάτη εισάγονταν από τον Άγιο Συμεών, το λιμάνι της Αντιόχειας ή χερσαία μέσω της Μικράς Ασίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η επέκταση της αγροτικής παραγωγής, στήριξε και συνυπήρχε παράλληλα με μια επέκταση της δευτερογενούς παραγωγής κατά την περίοδο αυτή. Τα αρχαιολογικά μητρώα αναφέρουν μια σημαντική ανάπτυξη στη βυζαντινή παραγωγή υαλουργίας και κεραμικής, με επαρχιακά κέντρα όπως η Κόρινθος, να παρουσιάζουν μια διαρκή εντατικοποίηση της παραγωγής από τα τέλη του 11ου αιώνα έως τον 12ο. Η ποσοτική και ποιοτική αύξηση της δευτερογενούς παραγωγής κατά τον δωδέκατο αιώνα οδηγεί σε ένα αυξανόμενο αγροτικό πλεόνασμα. Αυτό με τη σειρά του θα στηρίξει μη αγροτικές δραστηριότητες και θα τονώσει τη ζήτηση και η παραγωγή, έτσι ενισχυμένη, οδηγεί σε οικονομική εξειδίκευση, σε ανταλλαγές και σε εμπόριο. Η εικόνα της ανάπτυξης στο σύνολό της συμπληρώνεται με την αύξηση του εμπορίου, σχετιζόμενη τόσο με προϊόντα πολυτελείας, όσο και με καθημερινά, συνηθισμένα αγαθά. Πράγματι, είναι τελικά τα

στοιχεία για το εμπόριο και την εξειδίκευση που στηρίζουν τη σύγχρονη κατανόηση της επεκτεινόμενης βυζαντινής παραγωγής που συνοψίζεται παραπάνω, και ίσως όχι η αύξηση του πληθυσμού και των πόλεων. Ο 12ος αιώνας, όπως επιβεβαιώνουν οι λογοτεχνικές πηγές, παρουσιάζει σημαντική οικονομική εξειδίκευση και εκτεταμένες συναλλαγές συνηθισμένων τροφίμων εντός της Αυτοκρατορίας (Magdalino, 2009, σ. 207).

Η εξαγωγή σιτηρών, μαζί με αυτή των όπλων, του σιδήρου και του αλατιού, είχε απαγορευτεί στα τέλη του 3ου αιώνα. Εδώ, σημειώνουμε ότι, ενώ οι λόγοι για την απαγόρευση της εξαγωγής τροφίμων είναι προφανείς, η πρώτη ρητή αιτιολόγησή της χρονολογείται από τις αρχές του 13ου αιώνα. Ο Μανουήλ Άγγελος, αυτοκράτορας αρχικά και μετά δεσπότης της Θεσσαλονίκης, προχώρησε σε εκχώρηση προνομίων προς τους Ραγούζανους (Ραγούζα: Ντουμπρόβνικ) το 1234. Επέτρεψε σ' αυτούς να εμπορεύονται σε όλη την επικράτειά του και να προβαίνουν σε εξαγωγές εμπορευμάτων, εκτός βέβαια από τα καλλιεργούμενα προϊόντα, όταν υπήρχε έλλειψη. Σε τέτοια περίπτωση αυτά τα προϊόντα δεν θα έπρεπε να εξάγονται, γιατί προείχε ο εφοδιασμός του γηγενούς πληθυσμού (Laiou, 2002, σ. 752).

Η απαγόρευση εξαγωγής εμπορευμάτων στρατηγικού χαρακτήρα φαίνεται να είναι λογική και αυτονόητη. Προϊόντα όπως όπλα ή σίδηρος απαγορεύονταν να εξάγονται· σε αντίθετη περίπτωση η ποινή ήταν θάνατος και κατάσχεση περιουσίας. Κατά τον 12ο αιώνα επίσης, εξαγωγές ξυλείας σε Αίγυπτο και Συρία απαγορεύονταν υπό την απειλή της θανατικής ποινής. Από την άλλη πλευρά επί αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ', μειώθηκε η τιμωρία όσων προέβαιναν σε εξαγωγές προϊόντων που βοηθούσαν τους εχθρούς («ἄ συγκροτεῖν αὐτοὺς μέλλει»), δηλαδή η θανατική ποινή. Διατηρήθηκε η αυστηρότητα σε περιουσιακές και σωματικές τιμωρίες, αλλά η θανατική ποινή θεωρήθηκε δυσανάλογη προς το έγκλημα (Laiou, 2012, σ. 519).

Στη βυζαντινή επικράτεια απαγορευόταν επίσης η εξαγωγή μεταξιού υψηλής ποιότητας· η απαγόρευση αυτή είχε μάλλον πολιτικό και ψυχολογικό υπόβαθρο, παρά οικονομικό. Τα μετάξια ήταν εμποτισμένα με υψηλό βαθμό συμβολισμού, που τα έκανε έκφραση του μεγαλείου του κράτους. Οι περίφημες δηλώσεις του Κωνσταντίνου Ζ' σχετικά με τα αυτοκρατορικά ενδύματα που δόθηκαν στον Μ. Κωνσταντίνο από έναν άγγελο και επομένως έφεραν μια πολύ ισχυρή απαγόρευση εξαγωγής, επισημαίνουν τη συμβολική σημασία τέτοιων αντικειμένων. Οι απαγορεύσεις φαίνεται να καταρρέουν στην πράξη κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα, τουλάχιστον αν πιστευτεί κανείς τον Λιουτπράνδο της Κρεμόνας, που δήλωσε ότι απαγορευμένα πορφύρα μετάξια ήταν διαθέσιμα στις αγορές της δυτικής Ευρώπης με τη μεσολάβηση Βενετών εμπόρων. Επίσης, στο Χαλέπι, μετά από τη συνθήκη του 969-970, πωλείται μετάξι υψηλής ποιότητας και μπροκάρ μεταξωτά, όπως επίσης και χρυσός, κοσμήματα, πολυτιμες πέτρες και ουσιαστικά το Χαλέπι αποτελεί έδαφος της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Οι απαγορεύσεις έπαψαν να ισχύουν λόγω ενός συνδυασμού δράσης ανάμεσα στους εμπόρους και τη βυζαντινή κυβέρνηση, αν και τα παραπάνω αποτελούν μια διαδικασία που βρισκόταν ακόμη σε πολύ αρχικό

στάδιο, ωστόσο παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί προεξαγγέλει μεταγενέστερες εξελίξεις (Laiou, 2012, σ. 520).

Τα ακριβά, και ίσως απαγορευμένα μεταξωτά, ήταν ένα από τα κύρια στοιχεία αυτού που ονομάζεται «μη οικονομική ανταλλαγή», δηλαδή ανταλλαγή δώρων ή οιονεί ανταλλαγή δώρων, συμπεριλαμβανομένων των πληρωμών για λύτρα, καθώς και των διπλωματικών δώρων και πληρωμών. Τον 8ο, 9ο και 12ο αιώνα, τα μετάξια κατέχουν σημαντική θέση στα δώρα που ανταλλάσσονται με μουσουλμάνους ηγεμόνες και άλλους. Ακόμη, ο χρυσός του οποίου η εξαγωγή ως εμπορεύσιμο είδος ήταν αυστηρά απαγορευμένη, αξιοποιήθηκε για δώρα ή λύτρα· έτσι, κατά καιρούς δόθηκαν μεγάλα ποσά στην ανατολή είτε προς τους Πέρσες στη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστινιανού Α΄ είτε προς τους Άραβες. Οι μεγαλύτερες αναφερόμενες τέτοιες εξαγωγές χρυσού είναι ένα δώρο 1.000 κεντηναρίων χρυσού (7.200.000 χρυσά νομίσματα) που έστειλε ο Θεόφιλος στον Χαλίφη (ο Θεόφιλος πρόσφερε επίσης 200 κεντηνάρια, μαζί με μετάξι, ως λύτρα, αλλά δεν έγιναν δεκτά (θεωρήθηκαν λίγα), τα 216.000 χρυσά νομίσματα και τα 200.000 κεντηνάρια που έστειλε στον χαλίφη ο Κωνσταντίνος Θ΄ το 1046 (2,23 τόνοι χρυσού) και τα 500.000 υπέρπυρα που δόθηκαν στους σταυροφόρους το 1203 (Hendy, 2011, σ. 257).

Βλέπουμε λοιπόν ότι κάποια προϊόντα που εξαιρέθηκαν από τις συναλλαγές της αγοράς, λειτούργησαν με ένα διαφορετικό, πιο σημαντικό τρόπο, καθώς έπαιξαν ρόλο στο πολιτικό πεδίο, στις διακρατικές σχέσεις του Βυζαντίου και άλλων δυνάμεων. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του φαινομένου αποτελεί και το χρυσόβουλο⁹ το οποίο συνέθεσε ο Μιχαήλ Ψελλός και εξέδωσε ο Μιχαήλ Ζ΄ (1071-1078). Ο αυτοκράτορας είχε ως στόχο να συνάψει μια σταθερή συμμαχία με τον Robert Guiscard¹⁰. Υπάρχει, εδώ, μια πραγματική ιεραρχία αξιωμάτων που παραχωρήθηκαν στον Robert Guiscard για να τα διανείμει κατά βούληση, και μαζί τους μια ετήσια διανομή 100 τεμαχίων μεταξωτού υφάσματος (βλάττια, παλλία) που αναφέρονται συγκεκριμένα, που περιλαμβάνουν τόσο τα μεταξωτά που είναι κατάλληλα για τα διάφορα γραφεία όσο και ένα συμπλήρωμα ως επιπλέον δώρο. Προς τα τέλη του 12ου αιώνα ακριβά μεταξωτά υφάσματα προσφέρθηκαν ως δώρο προς τον Φρειδερίκο Μπαρμπαρόσα για να εξαγοραστεί ειρήνη, ενώ παράλληλα ένα ετήσιο δώρο θηβαϊκού μεταξιού (40 τεμάχια) δόθηκε ως υπόσχεση στον σουλτάνο του Ικονίου (Laiou, 2002, σ. 752).

Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στις θαλάσσιες πόλεις της Ιταλίας κατά τη διάρκεια του 11ου και του 12ου αιώνα, περιλάμβαναν δώρα από χρήμα και μετάξι. Το τελευταίο δεν είχε τεράστια οικονομική αξία, αλλά είχε τη συνηθισμένη συμβολική αξία. Το προνόμιο στους Βενετούς που εκδόθηκε από τον Αλέξιο Α΄ το 1082 και οι επόμενες επιβεβαιώσεις του δεν αναφέρουν ρητά τα μετάξια, αλλά αυτά μπορούν να υπαχθούν στη ρόγα που περιήλθε στο αξίωμα του πρωτοσεβάστου, που

⁹Χρυσόβουλο, ή χρυσόβουλλο, ήταν επίσημο δημόσιο έγγραφο - διάταγμα που έφερε χρυσή σφραγίδα στη μεταξωτή ταινία που το συνόδευε, με την οποία βεβαιωνόταν η αυθεντικότητα του διατάγματος.

¹⁰Ο Ροβέρτος ο Γυισκάρδος (= Πονηρός), Νορμανδός τυχοδιώκτης και κατακτητής, γνωστός για την κατάκτηση της νότιας Ιταλίας και της Σικελίας.

υποσχέθηκε στον Δόγη. Τα προνόμια του Αλεξίου Α΄ στους Πιζάνους το 1111 και του Μανουήλ προς τους Γενουάτες το 1155, ανέφεραν συγκεκριμένα ετήσια δώρα χρυσών νομισμάτων (400 υπέρπυρα) και δύο παλλίων στην εκκλησία της Πίζας, καθώς και 60 υπέρπυρα και ένα πάλλιο στον αρχιεπίσκοπο της Πίζας κατά τη διάρκεια της ζωής του Αλέξιου και του Ιωάννη στην πρώτη περίπτωση, με παρόμοιες διευθετήσεις (500 υπέρπυρα προς την εκκλησία) στην περίπτωση της Γένοβας. Σε όλη τη διάρκεια του 12ου αιώνα, σε αυτοκρατορικά χρυσόβουλα γίνεται λόγος για δώρα από μετρητά και μετάξι. Αντιθέτως, στη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα, δηλαδή μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους σταυροφόρους το 1204, δεν μαρτυρούνται στα αυτοκρατορικά προνόμια τέτοιου είδους δώρα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως δεν υπάρχουν εξαιρέσεις· μια τέτοια αποτελεί το χρυσόβουλο προς Γενουάτες που εκδόθηκε στα 1265 από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, σύμφωνα με το οποίο διατηρούνται τα δώρα που ο Μανουήλ υποσχέθηκε. Η παραπάνω αλλαγή αξίζει να σημειωθεί για τους εξής λόγους: Αρχικά, σηματοδοτεί το τέλος σε κάθετί που μπορεί να μοιάζει με την απαγόρευση της εξαγωγής αυτοκρατορικών μεταξιών και συνακόλουθα επίσης της χρησιμότητας αυτών των μεταξιών στις πολιτικές σχέσεις. Στη συνέχεια, η αλλαγή αυτή αποτελεί δείκτη των συνθηκών που επικράτησαν τον 13ο αιώνα στο εμπόριο του μεσογειακού χώρου οι οποίες πλέον είναι διαφορετικές και προσεγγίζουν την κατάσταση μιας διεθνούς αγοράς με οικονομικές δυνάμεις που τείνουν να λειτουργούν πιο ολοκληρωτικά, ενώ το κράτος μέσα σ' αυτές τις συνθήκες παίζει έναν διαφορετικό ρόλο απ' ό,τι πριν. (Laiou, 2012, σ. 522).

1.5 Ο βυζαντινός έμπορος

Τα επίσημα έγγραφα των δυτικών δυνάμεων προσφέρουν μια διαφορετική οπτική για τις βυζαντινές πόλεις. Τα αρχεία πόλεων όπως η Βενετία και η Νάπολη, μας δίνουν τη δυνατότητα να αντλήσουμε στοιχεία καταρχάς για την εσωτερική και διεθνή πολιτική, κυρίως όμως δίνονται πληροφορίες για εμπορικές δραστηριότητες, τραπεζικές συναλλαγές και εμπορικές σχέσεις. Έχουμε τη δυνατότητα παρακολουθώντας τα αρχεία της Γένοβας, της Βενετίας και της Ραγκούσας, να αντλήσουμε στοιχεία για τη δράση μεμονωμένων εμπόρων και να ανιχνεύσουμε διαδρομές εμπορικής δράσης στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο, να διαπιστώσουμε τα μεταβαλλόμενα στοιχεία προσφοράς και ζήτησης συγκεκριμένων εμπορευμάτων. Τα έγγραφα αυτά αποδεικνύουν την εμπλοκή των Βυζαντινών στο εμπόριο στα πλαίσια της ευρύτερης ευρωπαϊκής οικονομίας (Kalliga, 1987, σ. 60).

Κατά τον 11ο αιώνα, τα συμβούλια των πόλεων μεγάλου μέρους της Ευρώπης άρχισαν να λαμβάνουν όλο και περισσότερες αποφάσεις που αφορούσαν την καθημερινή λειτουργία της πόλης. Η συμμετοχή σε τέτοιου είδους συμβούλια, ήταν συνδεδεμένη με την κατοχή γης· αυτό συνέβαινε και σε πόλεις όπου τα συμφέροντα των εμπόρων είχαν μια διαρκώς αυξανόμενη σημασία. Την ίδια στιγμή, η αυξημένη σημασία του εμπορίου προκάλούσε νέο ενδιαφέρον για εμπορικές ενασχολήσεις από

μέρους της ελίτ. Την ίδια περίοδο, πλούσιοι έμποροι αγόραζαν κτήματα στην ύπαιθρο των πόλεων και έτσι ανοίγει ο δρόμος για τις οικογένειές τους να εισέλθουν στα ανώτερα κλιμάκια της κοινωνίας. Μεταγενέστερα αυτή η διαδικασία διαδόθηκε περισσότερο και συναντάται συχνά κατά τον 12ο και 13ο αιώνα σε όλη την Ευρώπη. Μάλιστα, αν και σε ορισμένες περιοχές, όπως η Αγγλία, η Φλάνδρα και η Ολλανδία, οι συντεχνίες των εμπόρων κυριαρχούσαν στα συμβούλια των πόλεων από τον 12ο αιώνα, δεν ήταν παρά τη δεκαετία του 1270 που συμμετείχαν σε αυτά τα συμβούλια έμποροι που δεν είχαν επίσης σημαντικά συμφέροντα σε κτήματα (Laiou, 2012, σ. 523).

Οι εμφύλιες αναταραχές ήταν συχνές στις πόλεις της δυτικής Ευρώπης κατά τον Μεσαίωνα· πολλές από αυτές ξεκινούσαν από την αυξανόμενη δυσαρέσκεια όσων δεν αντιπροσωπεύονται στην κυβέρνηση της πόλης. Μπορούμε να πούμε ότι γίνονταν εξεγέρσεις κατά τακτά χρονικά διαστήματα από όσους είχαν αποκλειστεί από την εξουσία προκειμένου είτε να αποκτήσουν πρόσβαση στην εκπροσώπηση τους στα δημοτικά συμβούλια είτε να διαμαρτυρηθούν ενάντια στις διαμάχες που ξεσπούσαν ανάμεσα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, κάτι που ταλαιπωρούσε ιδιαίτερα πόλεις, όπως για παράδειγμα στην Ιταλία. Ωστόσο με την ανάπτυξη των συντεχνιών και των βιοτεχνικών συλλόγων, ο πληθυσμός των πόλεων της Δυτικής Ευρώπης οργανώθηκε και επομένως απαίτησε να ακουστεί η φωνή του, ακόμα και να αποκτήσουν οι ίδιοι την εξουσία (Shea, 2010, σ. 74-75).

Στο Βυζάντιο, ο έμπορος ήταν εκείνος που προμηθευόταν πρώτες ύλες για την κατασκευή ενός προϊόντος το οποίο στη συνέχεια το μεταπωλούσε, χωρίς να παρεμβαίνει στην παραγωγή. Η διαφοροποίηση αυτή μέχρι τον 11ο αιώνα δεν είχε κοινωνικές επιπτώσεις. Τότε όμως εμφανίζεται στη νομολογία μια διάκριση, η οποία διαφοροποιεί την ορολογία. Σύμφωνα με αυτήν, οι βιοτέχνες έμποροι αποτελούσαν σωματεία ενώ οι έμποροι που αγόραζαν και μεταπωλούσαν χωρίς να παρεμβαίνουν στη διαδικασία παραγωγής, ήταν οργανωμένοι σε συστήματα. Είναι πιθανό αυτή η εξέλιξη να αντιπροσωπεύει μια νέα αντίληψη της εποχής, σύμφωνα με την οποία η χειρωνακτική εργασία ήταν λιγότερο εκτιμητέα από τη μη χειρωνακτική. Η διάδοση αυτής της αντίληψης πιθανώς αντανάκλα την αναβάθμιση ως πιο αξιολογικών επαγγελματιών, όπως του βιοτέχνη και του εμπόρου (Γερολυμάτου, 2008, σ. 225).

Εκτός όμως από τους βιοτέχνες και τους μεταπράτες, υπήρχαν διάφορες κατηγορίες φυσικών και νομικών προσώπων που συμμετείχαν στο εμπόριο, χωρίς να είναι έμποροι: αγρότες που μετέφεραν τα προϊόντα τους στην πλησιέστερη αγορά ή περίμεναν να τα διαθέσουν με την ευκαιρία των πανηγυριών, καθημερινοί άνθρωποι που πωλούσαν τα έργα της οικοτεχνίας τους αλλά και μεγάλοι γαιοκτήμονες όπως η Εκκλησία και οι κοσμικοί άρχοντες που προωθούσαν συχνά μόνοι τους την παραγωγή τους στην αγορά, χωρίς τη μεσολάβηση ενδιαμέσων. Αυτοί δεν μπορούσαν να θεωρηθούν έμποροι, αλλά και οι συγκεκριμένες ενέργειες δεν συγκαταλέγονταν στις περιγραφές του εμπορίου.

Έτσι φαίνεται να ξεκινά η δημιουργία μιας μεσαίας κοινωνικής ομάδας, η οποία ήταν κατώτερη από την ελίτ, αλλά ανώτερη από τους απλούς ανθρώπους. Η τρέχουσα βιβλιογραφία υποστηρίζει ότι αυτή η ομάδα αποτελούνταν σε μεγάλο μέρος από σχετικά εύπορους εμπόρους και επαγγελματίες. Το να θεωρήσουμε αυτή την ομάδα ομοιογενή, θα ήταν μια υπεραπλούστευση, αν και οι βυζαντινοί συγγραφείς χαρακτήριζαν όλους τους εμπλεκόμενους ως συμμετέχοντες στην αγορά, ανεξάρτητα από την ικανότητα ή τον όγκο των συναλλαγών τους (Magoulias, 1984, σ.12). Όπως συνέβαινε με άλλες κοινωνικές ομάδες, αποτελούνταν από υποομάδες, των οποίων το κριτήριο διαφοροποίησης ήταν πιθανώς ένας συνδυασμός πλούτου και δεσμών με την ελίτ. Πλούσιοι έμποροι που ασχολούνταν με το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων και απέκτησαν μεγάλα κέρδη από αυτά τα επικίνδυνα εγχειρήματα, πιθανότατα αποτελούσαν ένα ανώτερο στρώμα στη μέση κοινωνικοοικονομική ομάδα.

Ιδιαίτερα για τα τέλη του 12ου αιώνα, οι ιστορικές πηγές προσφέρουν στοιχεία για τη συμμετοχή βυζαντινών εμπόρων στο θαλάσσιο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Ο Νικήτας Χωνιάτης αφηγείται το περιστατικό με τον τραπεζίτη και έμπορο Καλομόδιο, ο οποίος συμμετείχε σε εμπορικές αποστολές μεγάλων αποστάσεων, ίσως μέχρι το Λεβάντε των Σταυροφόρων και την Αίγυπτο. Είχε επιτυχία σε αυτές τις επιχειρήσεις και είχε καταφέρει να γίνει εξαιρετικά πλούσιος. Το 1200 κάποιοι άπληστοι «αυλικοί» σχεδίασαν να συλλάβουν τον Καλομόδιο για να κατασχέσουν την περιουσία του. Οι «άνθρωποι της αγοράς» («άγοραῖοι») της Κωνσταντινούπολης ξεσηκώθηκαν και πίεσαν τον πατριάρχη Ιωάννη Ι΄ Καματερό να μεσολαβήσει στον αυτοκράτορα για να εξασφαλίσει την απελευθέρωση του Καλομοδίου. Μετά από αυτή την εύγλωττη επίδειξη δύναμης, αφέθηκε ελεύθερος και η περιουσία του παρέμεινε ανέπαφη (Garland, 1992, σ. 17-52).

Ο Καλομόδιος δεν θα ήταν ο μόνος Βυζαντινός που ασχολήθηκε με το επικερδές εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, ούτε ο μόνος που ωφελήθηκε κοινωνικά από την ευημερία του. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αλέξιου Γ΄ (1195-1203), «δεν ήταν μόνο οι χυδαίοι, οι μεταπράτες (κολλυβισταί), και οι λινοέμποροι που τιμήθηκαν ως «σεβαστοί» αλλά και οι ξένοι μπορούσαν να αγοράσουν την αξιοπρέπεια των «σεβαστών» όπως δηλώνει με πικρία ο Νικήτας Χωνιάτης. (Γερολυμάτου, 2008, σ. 239)

Κάποια περιστατικά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του προκατόχου του Αλεξίου Γ΄, Ισαάκιου Β΄ Αγγέλου (1185-95), υποδεικνύουν την ανυψωμένη θέση των εμπόρων στα τέλη του 12ου αιώνα. Το πρώτο περιστατικό συνδέεται με τη συνθήκη της Αδριανούπολης (1190) μεταξύ του βυζαντινού αυτοκράτορα Ισαάκιου Β΄ και του Γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Α΄ (1152-90). Από τη βυζαντινή πλευρά, και εκτός από τους συγγενείς του αυτοκράτορα, δόθηκαν ως όμηροι «πεντακόσιοι άνδρες της αγοράς και της αυλής» («ἀπὸ τῶν ἀγοραίων καὶ τῆς βασιλείου αὐλῆς πεντακόσιοι»)¹¹. Αυτοί ορκίστηκαν μέσα στην Αγία Σοφία ότι ο Ισαάκιος θα κρατούσε απαραβίαστη τη συνθήκη και θα παρείχε στους Γερμανούς

¹¹ Choniates, ed. van Dieten, 411.

οδηγούς και προμήθειες. Αυτοί οι 500 αποτελούσαν τους «πεντακόσιους καλύτερους ανθρώπους της πόλης και της αυτοκρατορίας». Μια πρόσθετη εύλογη ανάγνωση είναι ότι ίσως ο Γερμανός αυτοκράτορας ήθελε να δεσμεύσει με όρκους ακριβώς εκείνους που θα ήταν υπεύθυνοι για την επαρκή παροχή του στρατού του –ένα από τα κύρια μελήματα του– δηλαδή τους κορυφαίους εμπόρους της αγοράς. Η εμπλοκή των «ανθρώπων της αγοράς» σε ένα τέτοιο γεγονός είναι άνευ προηγουμένου, και αυτοί δεν ήταν απλώς κάποιοι άνθρωποι της αγοράς, αλλά μάλλον μερικοί από τους πιο ισχυρούς εμπόρους και τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης. (Laiou, 2001, σ. 176).

Επιπλέον το 1192, ο Ισαάκιος Β΄ ζήτησε αποζημίωση από τη Γένοβα επειδή ένα βενετσιάνικο πλοίο που ταξίδευε από την Αίγυπτο στην Κωνσταντινούπολη δέχτηκε επίθεση με επικεφαλής τον Γενοβέζο κουρσάρο Γκουλιέλμο Γκράσο κοντά στη Ρόδο. Το πλοίο μετέφερε τον βυζαντινό πρεσβευτή Σαλαντίν (1169–93), απεσταλμένους και δώρα από τον σουλτάνο, Βυζαντινούς και Σύρους εμπόρους, καθώς και αγαθά και εμπορεύματα υψηλής αξίας που ανήκαν στον ίδιο τον αυτοκράτορα, στον αδελφό του, τον μελλοντικό αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄, σε έναν αυτοκρατορικό αξιωματούχο, και στους προαναφερθέντες εμπόρους. Σε ένα μεταγενέστερο έγγραφο ο Ισαάκιος αναφέρεται με περισσότερες λεπτομέρειες στους βυζαντινούς εμπόρους που βρίσκονταν στο βενετσιάνικο πλοίο, πολλοί από τους οποίους ήταν Κωνσταντινουπολίτες και μεταξύ των σημαντικότερων εμπόρων της πρωτεύουσας («τὰ πρῶτα τῶν ἐν αὐτῇ πραγματευτῶν φερομένων»)¹². Ο Ισαάκιος φαίνεται ότι πείστηκε από τους Κωνσταντινουπολίτες έμπορους («πραγματευταῖς») να απαιτήσει αποζημίωση και να αναζητήσει δικαιοσύνη (Γερολυμάτου, 2008, σ. 234 - Laiou, 2001, σ.158).

Όλα τα παραπάνω, συνάδουν στην αυξανόμενη δύναμη μιας νέας ελίτ που δημιουργείται σταδιακά και επηρεάζει τα πολιτικά δρώμενα στην Αυτοκρατορία.

2. Εμπόριο και αγορές

2.1 Δανεισμός και εμπορικοί δρόμοι

Μερικοί μελετητές, όπως ο Lopez(1976) και ο Harvey (1989), δεν αξιολογούν με θετικό τρόπο την εμπορική παρουσία του Βυζαντίου σε σύγκριση με την εμπορική δράση της Βενετίας και άλλων ιταλικών ναυτικών πόλεων. Περιορίζουν το εμπόριο ως μια δραστηριότητα που αφορά τη μεταφορά αγαθών και ανθρώπων από λιμάνι σε λιμάνι. Όμως αυτή η οπτική δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη την προστιθέμενη αξία που αποκτά το Βυζάντιο μέσα από τις δυνατότητες επεξεργασίας πρώτων υλών και τη μετατροπή τους σε αγαθά μεγάλης αξίας, όπως συνέβαινε για παράδειγμα με τα μεταξωτά υφάσματα. Η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε υπό τον έλεγχό της την Κωνσταντινούπολη, δηλαδή μια πολύ μεγάλη αγορά στον χώρο της ανατολικής Μεσογείου, χωρίς βέβαια να είναι και η μοναδική αγορά που ήλεγχε η βυζαντινή

¹² Niketas Choniates, *Historia*, ed. J. L. van Dieten (Berlin-New York, 1975), 523–26.

αυτοκρατορία. Άρα η εμπορική επιρροή θα έπρεπε να αξιολογείται βάσει μιας σειράς κριτηρίων, συμπεριλαμβανομένου του εμπορίου μεταφοράς και του τρόπου με τον οποίο οι εξέχοντες βυζαντινοί έμποροι δρούσαν έξω από τα εδάφη της Αυτοκρατορίας.

Επιπλέον, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την ελκυστικότητα του Βυζαντίου στο εμπόριο ξένων εμπόρων και τη διάδοση των βυζαντινών βιοτεχνικών προϊόντων και πρώτων υλών σε όλο τον μεσογειακό κόσμο. Ένα από τα συστατικά της θεωρίας του Lopez, είναι ότι οι βυζαντινοί έμποροι εμποδίζονταν από μια υπερρυθμιστική και υπερβολικά ισχυρή κρατική ανάμειξη στην οικονομία. Η Λαΐου επίσης διατύπωσε τη θέση ότι οι βυζαντινοί αριστοκράτες δεν απέβλεπαν στο εμπόριο όπως έκαναν οι Βενετοί, ενώ ο τρόπος ρύθμισης των επιτοκίων και των περιθωρίων στα κέρδη στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης εμπόδιζε τη δράση των βυζαντινών εμπόρων στην ανατολική Μεσόγειο. Όμως παρόλα αυτά, το βυζαντινό κράτος και η ευρύτερη κοινωνία, δεν είχαν μια στάση ανταγωνιστική προς το εμπόριο και πραγματικά μετά τον 10ο αιώνα το κράτος στηρίζει νομικά την ανάπτυξη του εμπορίου καλύτερα από τη Δύση. Γεγονός αποτελεί ότι στο ζήτημα του δανεισμού το Βυζάντιο είναι πιο ανοιχτό από τη Δυτική Ευρώπη. Η πρακτική του δανεισμού είχε απαγορευτεί από τον Βασίλειο Α΄, αλλά αποκαταστάθηκε από τον Λέοντα ΣΤ΄ με τη ρεαλιστική αιτιολογία ότι ο δανεισμός με τόκο συνέχιζε να λαμβάνει χώρα.

Ο Λέων ΣΤ΄ επανέφερε τα νόμιμα όρια των επιτοκίων του Ιουστινιανού, αλλά από το *Επαρχικό Βιβλίο* είναι σαφές ότι υπήρχε σημαντική μαύρη αγορά για δάνεια και χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες «από πλανόδιους πωλητές μετρητών» που ήταν ύποπτοι ότι είχαν διασυνδέσεις με εγκατεστημένους και ελεγχόμενους τραπεζίτες που πιθανώς χρεώνουν διαφορετικά επιτόκια από τα νομοθετημένα από το κράτος.

Το βυζαντινό δικαιοσύνη προσέφερε στους εμπόρους μια σειρά ρυθμίσεων για τις συμβάσεις και δυνατότητες επιλογών για επενδύσεις. Οι νόμοι που καθόριζαν τις ανταλλαγές είχαν βασιστεί στις ρωμαϊκές απόψεις για την ελεύθερη διαπραγμάτευση μεταξύ των μερών που εμπλέκονταν σ' αυτήν. Το κράτος προέβλεπε για τους ξένους εμπόρους τις νομικές υπηρεσίες για τη διεκπεραίωση συμβατικών διαφορών. Ο 10ος αιώνας είδε επίσης την ανάπτυξη της χρεοκοινωνίας, ένα νομικό συμβόλαιο που επέτρεπε σε έναν έμπορο να προικοδοτήσει έναν παράγοντα με κεφάλαιο, ο οποίος στη συνέχεια θα ασχολούνταν με το εμπόριο, και τα κέρδη θα μοιράζονταν με συντελεστή τις δραστηριότητες που μοιράζονται, συχνά άνισα, μεταξύ των δύο μερών. Επρόκειτο για μια ιδέα σύμφωνη με το ρωμαϊκό και βυζαντινό νομικό σύστημα. Πράγματι, η χρεοκοινωνία είναι ο πιο πιθανός προκάτοχος για τα συλλογικά συμβόλαια που αναπτύχθηκαν στη Βενετία τον 11ο και τον 12ο αιώνα (Μαριδάκη - Καρατζά, 2006, σ. 309).

Όσο τα βυζαντινά σύνορα επεκτείνονταν, την ίδια στιγμή αύξαναν την αίσθηση ασφάλειας του πυρήνα του κράτους. Η επέκταση εξασφάλισε επίσης τη βελτίωση της Αυτοκρατορίας σε βασικές επικοινωνίες και εμπορικούς δρόμους. Οι βουλγαρικές εκστρατείες του Βασιλείου Β΄ εξασφάλισαν σταθερά την Εγνατία Οδό,

την παλιά ρωμαϊκή οδό, στα Βαλκάνια από την Κωνσταντινούπολη μέχρι το Ντουράτζο και από εκεί μέχρι την Ιταλία και τα δυτικά. Με την κατάκτηση της Κρήτης το 961 αλλά και της Κύπρου το 965, εξασφαλίστηκαν αλλά και επεκτάθηκαν οι θαλάσσιοι δρόμοι του Αιγαίου που αποτελούσαν σημαντικές αρτηρίες για το εμπόριο (Laiou, 2002, σ. 751). Η βυζαντινή αυτοκρατορία συνδεόταν με την Κριμαία μέσω ενός εξαιρετικού θαλάσσιου δρόμου και στη συνέχεια με τις στέπες της Ευρασίας διαμέσου του Δον και του Δνείπερου. Το ταξίδι από την Κωνσταντινούπολη στη Χερσόνα μπορούσε να διαρκέσει από μία έως τέσσερις ημέρες (Magdalino, 1995, σ. 35-42).

Λόγω λοιπόν της γεωγραφικής θέσης πάνω στους δρόμους επικοινωνίας ανάμεσα στη Δύση την Εγγύς Ανατολή και την Ευρασιατική στέπα, το βυζαντινό κράτος και η Κωνσταντινούπολη είχαν τη δυνατότητα να επικοινωνούν με τις τρεις μεγάλες αγορές: την Ασία, τη Μεσόγειο και την Ευρώπη.

2.1 Εμπορικά δίκτυα στην Αίγυπτο και την Ανατολή

Η Αίγυπτος του 10ου αιώνα επωφελήθηκε από διαρθρωτικές αλλαγές στο εμπόριο μπαχαρικών και θυμιάματος που μετατοπίστηκαν από τον Περσικό κόλπο στην Ερυθρά θάλασσα και την Αλεξάνδρεια. Αυτή η μεταστροφή σχετιζόταν με την πολιτική αστάθεια στο Χαλιφάτο των Αβασιδών της Βαγδάτης. Στην Αίγυπτο δραστηριοποιούνταν βυζαντινοί έμποροι κυρίως στην αγορά των μπαχαρικών, αλλά οι ανταλλαγές δεν ήταν μονόπλευρες. Βυζαντινοί και Βενετοί έμποροι εξήγαγαν προϊόντα ξυλείας από Κύπρο, Κρήτη και Μικρά Ασία και έτσι παρείχαν άφθονη ναυπηγήσιμη ύλη για την κατασκευή του αιγυπτιακού ναυτικού (Nemoy, 1989, σ. 172-175).

Επίσης, οι βυζαντινοί έμποροι εξήγαγαν φαρμακευτικά φυτά (θυμάρι) από την Κρήτη, μαστίχα από τη Χίο, μεταξωτά και έπιπλα, μέχρι και τυριά από Κρήτη και Μικρά Ασία. Έτσι γίνεται φανερό ότι από τον 10ο αιώνα η Αίγυπτος και το Βυζάντιο εξαρτώνταν μεταξύ τους οικονομικά ολοένα και περισσότερο μετά την κατάκτηση των Φατιμιδών το 969. Η εξάρτηση αυτή δεν ήταν μόνο σε επίπεδο οικονομίας, αλλά ήταν και μία πολιτισμική εξάρτηση (Shepard, 2006, σ. 509).

Έτσι λοιπόν, η δύναμη του Βυζαντίου όπως αναφέραμε, προήλθε από την εφαρμογή του πολιτιστικού, θρησκευτικού και ιστορικού κύρους του σε τρεις σφαίρες: μία προς τα βόρεια στην ευρασιατική στέπα με τη Ρωσία, μια άλλη προς τα δυτικά στη Λατινική Ευρώπη και μια τελευταία τα ανατολικά στην Ισλαμική Εγγύς Ανατολή. Λόγω του κλασικού παρελθόντος της, η χριστιανική κληρονομιά και η ευρέως αναγνωρισμένη αρχαιότητα, οι βυζαντινές τεχνολογίες, κατασκευές και μόδες, αποτέλεσαν δείγμα γούστου και στις τρεις αγορές-σφαίρες. Λευκά πλακίδια από εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης έχουν εντοπιστεί στο Preslav της Βουλγαρίας όπως επίσης και στο Grand Ummayyad Mosque στην Κόρδοβα. Ομοίως, τα μεταξωτά υφάσματα ήταν εξίσου σεβαστά από τους Αββασίδες Χαλίφηδες, και τις Εβραίες

νύφες στη Δαμασκό. Το βυζαντινό κράτος είχε τα δικά του βιοτεχνικά καταστήματα που παρήγαγαν μεταξωτά υφάσματα υψηλής ποιότητας, ειδικά με τη βαφή υφασμάτων με πορφυρό μουρέξ (είδος κοχυλιού που παράγει κόκκινο χρώμα).

Οι ανταλλαγές δώρων στον Χαλίφη των Αββασιδών ή στον βασιλιά Hugh της Ιταλίας δεν ήταν οικονομικές, αλλά προκάλεσαν την πρωταρχική ζήτηση για την εμπορική αγορά, καθώς τα βυζαντινά μετάξια έγιναν δείγμα υψηλής κοινωνικής θέσης. Και στη Αίγυπτο όπου συγκεντρώνονταν προς διάθεση ποσότητες μεταξωτών υφασμάτων, το βυζαντινό μετάξι σταθερά εκτιμώνταν για την ποιότητα και τη σπανιότητά του. Το Βυζάντιο, με τα υψηλής αξίας αγαθά που μεταποιούσε, έδινε μια προστιθέμενη αξία στις πρώτες ύλες: χρυσός, ασήμι, μετάξι, σμάλτο και γυαλί, μετατρέπονταν σε έργα τέχνης, επιθυμητά στην Εγγύς Ανατολή. Επρόκειτο για μια βιομηχανία τέχνης που αύξανε τον πλούτο και τα εμπορικά κέρδη με αντικείμενα που μπορεί να μην αγοράζονταν για τις συνηθισμένες τους αρετές, αλλά σίγουρα προτιμώνταν για τη δεξιοτεχνία της κατασκευής τους και την αξία των πολύτιμων υλικών από τα οποία ήταν κατασκευασμένα (Cuttler, 2002, σ. 45-52).

Το *Βιβλίο του Επάρχου* και οι συνθήκες με τη Ρωσία, περιόρισαν την αξία των μεταξιών που μπορούσαν να αγοράσουν οι ξένοι έμποροι σε δέκα νομίσματα και για όσους δεν είχαν τη σφραγίδα του επάρχου υπήρχαν βαριές τιμωρίες. Τιμωρίες επίσης υπήρχαν και για τους εκπαιδευμένους μεταξουργούς, αν επιχειρούσαν να φύγουν από την πόλη. Ο Bayly στο έργο του σχετικά με την «αρχαϊκή παγκοσμιοποίηση», θεώρησε ότι πολύτιμο κεφάλαιο στις προμοντέρνες κοινωνίες αποτελούσαν οι δεξιότητες των τεχνητών οι οποίες και φυλλάσσονταν με προσοχή (Bayly, 2002, σ.48). Δεν είναι ακόμη σαφές εάν η παραγωγή μεταξιού γινόταν εκτός Κωνσταντινούπολης τον 11ο αιώνα, αλλά μελετώντας ζωγραφισμένα γυάλινα βραχιόλια, φαίνεται ότι υπήρχαν κέντρα παραγωγής στην Κόρινθο, στη Χερσόνα και στο Αμόριο, καθώς και στην πρωτεύουσα.

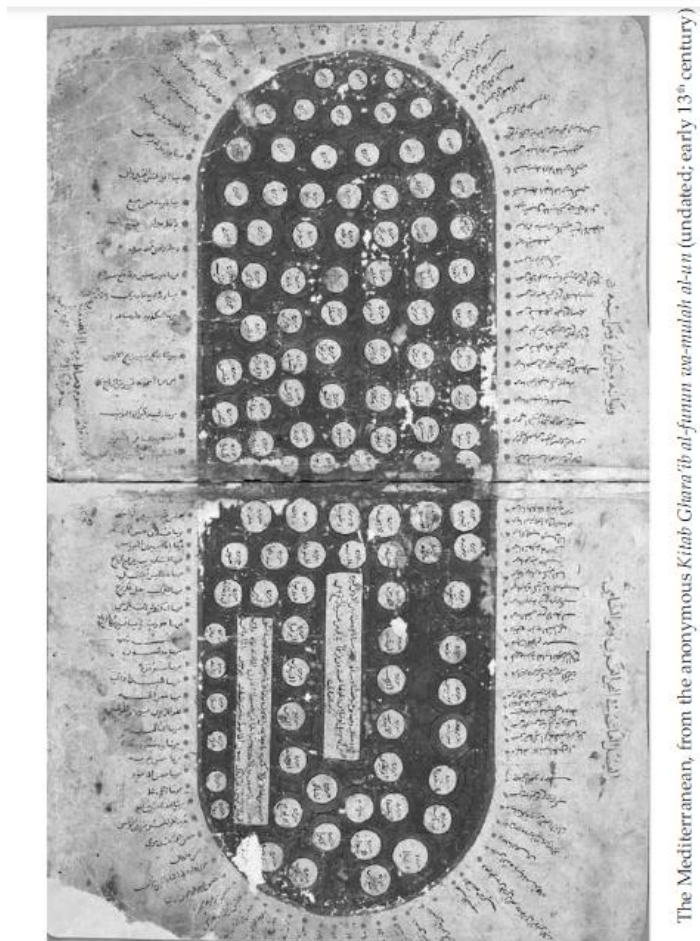
2.3 Το βυζαντινό εμπόριο στα νερά της Μεσογείου

Καθώς οι δρόμοι προς την Ασία έκλειναν, η Μεσόγειος αποτελούσε μια πιο άμεση εμπειρία για τους Βυζαντινούς, καθώς απεικονίζεται στους χάρτες με 118 νησιά, όλα βολικά στρογγυλά, εκτός από δύο ορθογώνια. Οι πληροφορίες αντλούνται με μεγάλες λεπτομέρειες από ένα αραβικό κείμενο (πραγματεία), που χρονολογείται μεταξύ 1020 και 1050, που περιέχει 17 χάρτες, 14 από τους οποίους δεν παρουσιάζονται σε κανένα άλλο κείμενο (εικ. 1) (Savage-Smith, 2009).

Εικόνα 1: Οι κόλποι του Βυζαντίου. Ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).

Γύρω από την περιφέρεια, 121 αγκυροβόλια στην ηπειρωτική χώρα έχουν σήμανση, με πληροφορίες για ανέμους και ορόσημα (εικ. 2). Τα στενά του Γιβραλτάρ υποδεικνύονται με μια λεπτή κόκκινη γραμμή. Τα επόμενα επτά λιμάνια (που υποδεικνύονται με κόκκινες κουκκίδες) πάνω από αυτή τη λεπτή γραμμή και προχωρούν δεξιόστροφα, είναι αγκυροβόλια πέρα από τα στενά, στην ακτή του Μαρόκου του Ατλαντικού (συμπεριλαμβανομένης της Ταγγέρης). Στη συνέχεια, ο χαρτογράφος παραπέμπει στα λιμάνια της al-Andalus (μουσουλμανική Ισπανία) και της Ευρώπης, όπου βλέπουμε τα αγκυροβόλια των Γαλικιανών, των Σλάβων, των Λομβαρδών.

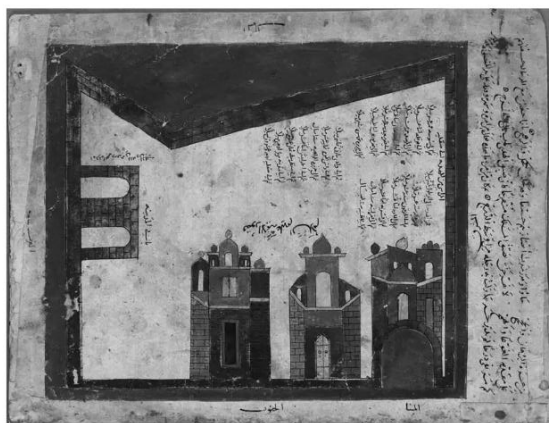
The Mediterranean, from the anonymous *Kitab Ghara'ib al-funun wa-muloh al-um* (undated; early 13th century)

Εικόνα 2: Τα αγκυροβόλια της Μεσογείου. Ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).

Στη συνέχεια μπορούμε να δούμε πληροφορίες για τον «κόλπο του Μπουρτζάν», στον οποίο υπάρχουν 30 αγκυροβόλια·οι Μπουρτζάν, στις αραβικές πηγές, ήταν οι Βούλγαροι που μετανάστευσαν στα Βαλκάνια την πρώιμη μεσαιωνική περίοδο. Ο κόλπος του Μπουρτζάν μπορεί να αναφέρεται είτε στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας είτε στις ακτές του βορείου Αιγαίου (Savage-Smith, 2009, σ. 15-19).

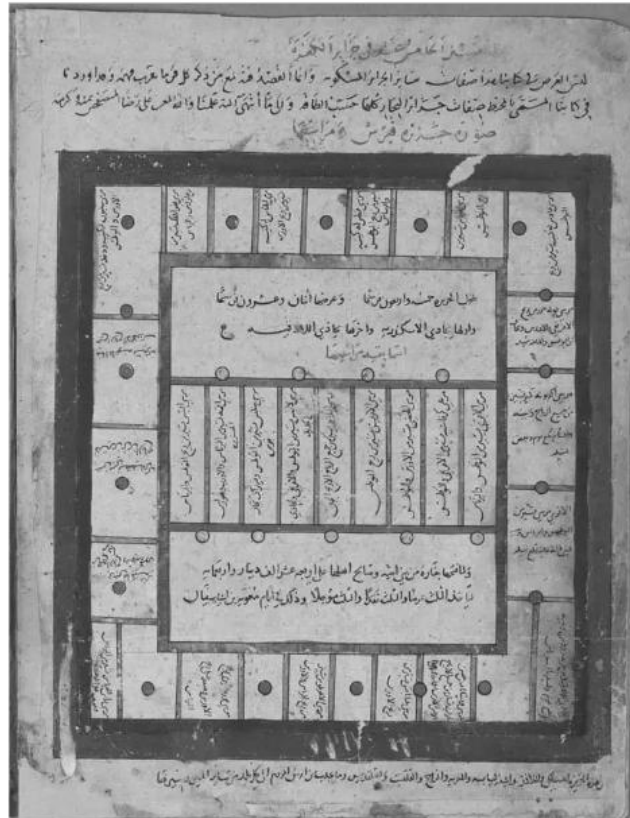
Αυτό που γίνεται φανερό από τη μελέτη των χαρτών, είναι ότι τα περισσότερα αγκυροβόλια στη Μεσόγειο βρίσκονται στα χριστιανικά βυζαντινά χέρια και όχι στον λατινικό χριστιανισμό. Από την άλλη, τα αγκυροβόλια σε ισλαμικά εδάφη εντοπίζονται από τη Συρία έως την Τυνησία μέσω της Αιγύπτου. Τα μισά από αυτά ανήκουν στους Βυζαντινούς. Επίσης υπάρχουν πληροφορίες για τα εμπορικά κέντρα: Tinnis στο Δέλτα του Νείλου, al-Mahdiyyah στην Ifriqiyyah ή τη σύγχρονη Τυνησία και το Παλέρμο στη Σικελία. Η Tinnis στις αρχές του 11ου αιώνα ήταν ένα αξιόλογο εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο· στη συνέχεια όμως καταστράφηκε κατά τη διάρκεια των Σταυροφοριών, με κομβικό σημείο την εκκένωση της πόλης το 1189-90 και την ολική καταστροφή το 1227.

Η δεύτερη πόλη στο εμπορικό τρίγωνο ήταν η al-Mahdiyyah (εικ. 3), η πρωτεύουσα που χτίστηκε από τους χαλίφηδες των Φατιμιδών το 916–21 στη σημερινή Τυνησία. Την εποχή που μελετάμε, η πρωτεύουσα των Φατιμιδών είχε μεταφερθεί στο Κάιρο, αλλά η πόλη παρέμεινε σημαντική για εμπορικούς σκοπούς. Ο βυζαντινός ναύτης θα έκανε 13 στάσεις κατά μήκος της ακτής της Τυνησίας πριν φτάσει στο νησί Παντελερία. Μετά δύο στάσεις στη νοτιοδυτική ακτή της Σικελίας, μία στη σύγχρονη Isola de Favignana, μετά στο Trapani στη δυτική ακτή της Σικελίας, με δύο ακόμη στάσεις πριν φτάσει στο Παλέρμο.

Εικόνα 3: Η πόλη της al-Mahdiyyah, ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009).

Εκτός από το ότι μας παρέχει χάρτες και των τριών σημείων του εμπορικού τριγώνου Fatimid, ο συγγραφέας μας παρέχει επίσης έναν χάρτη ενός νησιού που βρίσκεται εξ ολοκλήρου εντός βυζαντινών υδάτων, της Κύπρου (εικ. 4). Πρόκειται για έναν τετράγωνο χάρτη, στον οποίο εντοπίζονται 27 λιμάνια του νησιού, με σύντομες αναφορές στην τοπογραφία τους· περιλαμβάνονται οι εκκλησίες, ο αριθμός πλοίων για τα οποία υπάρχει η δυνατότητα φιλοξενίας και της θέσης τους αναφορικά με τους ονομαζόμενους στο χάρτη ανέμους. Αμέσως κάτω από το διάγραμμα υπάρχει μια σύντομη περιγραφή των κυριότερων εξαγωγών από την Κύπρο: μαστίχα τσίχλας, μια ρητίνη που λέγεται Lādhan, ξηρό και φρέσκο storax (άλλη ρητίνη), βιτριόλι, γαλαζοπράσινο βιτριόλι και «αγαθά που εισάγονται από το Βυζάντιο σε όλες τις πόλεις». Η τελευταία φράση υποδηλώνει ότι η Κύπρος ήταν εκείνη την εποχή κέντρο ή γραφείο συμψηφισμού για τη διανομή των βυζαντινών αγαθών, πιθανώς προς ισλαμικά εδάφη. Ένα άλλο κεφάλαιο της πραγματείας παρέχει περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την αραβική γνώση των βυζαντινών υδάτων, γιατί ουσιαστικά αποτελεί οδηγό πλοήγησης για όρμους στο Αιγαίο πέλαγος. Περιέχει σχηματικό διάγραμμα μόνο για τις πρώτες θέσεις (εικ. 4), αναφέροντας για κάθε όρμο σημαντικό όγκο πληροφοριών (Savage-Smith, 2009, σ. 15-29).

Εικόνα 4: Το νησί της Κύπρου, ανατύπωση από (Savage-Smith, 2009)

2.4 Βυζαντινά εμπορικά προνόμια στη Βενετία τον ενδέκατο αιώνα

Μέχρι τον 10ο αιώνα, οι βυζαντινοί έμποροι είχαν μετατραπεί σε μεγάλο βαθμό σε επιχειρηματίες με σκοπό το κέρδος. Ήταν επιχειρηματίες που αρκούνταν να μένουν στα όρια της Κωνσταντινούπολης και να αφήνουν άλλους να έρχονται σε αυτούς (Cutler, 2002, σ. 52-54).

Όπως είδαμε επίσης, τα γεγονότα των τελευταίων ετών του 11ου αιώνα, δημιούργησαν τεράστιες ευκαιρίες που εκμεταλλεύτηκαν οι Βενετοί και άλλες θαλάσσιες ιταλικές πόλεις-κράτη για να ανοίξουν και να επεκτείνουν το εμπόριο με την Κωνσταντινούπολη. Το εμπόριο σε αυτό το επίπεδο με την Ανατολή δεν είχε ποτέ πραγματοποιηθεί πλήρως. Το χρυσόβουλο του 1082 άνοιξε αποφασιστικά και αμετάκλητα μια ροή οικονομικής κίνησης που επιταχύνθηκε μέχρι τον 12ο αιώνα. Αυτή η οικονομική άνοδος βοήθησε στη δημιουργία εμπορικών περιουσιών και αχαλίνωτης ισχύος για τη Βενετία. Σε μικρότερο βαθμό, αυτή την εμπορική ισχύ ανέλαβαν επίσης η Γένοβα και η Πίζα. Οι βασικοί όροι του χρυσόβουλου, που επινοήθηκαν και επικυρώθηκαν σε μια εποχή καταναγκασμού για την Αυτοκρατορία, επανεπικυρώνονταν συνεχώς και εκδίδονταν εκ νέου με κάθε διαδοχικό αυτοκράτορα. Μέχρι το 1119, μετά τη βασιλεία του Αλέξιου Α΄, ο διάδοχός του Ιωάννης Β΄ προσπάθησε να περιορίσει τη βενετική εμπορική επιθετικότητα,

ελπίζοντας να περιορίσει τη δύναμη των Βενετών εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη που είχε εκραγεί σε ανεμοστρόβιλο εμπορικής δραστηριότητας μετά την επικύρωση της συνθήκης. Αυτό το έκανε εκδιώκοντας πολλούς Βενετούς από την Κωνσταντινούπολη και στη συνέχεια αρνούμενη να επικυρώσει εκ νέου τη συνθήκη. Η κίνηση απέτυχε όταν η Βενετία, εντελώς απρόθυμη να εγκαταλείψει το επικερδές μονοπώλιό της στην αυτοκρατορική πρωτεύουσα, επιτέθηκε σε πολλά βυζαντινά νησιά στο Αιγαίο και ζήτησε την εκ νέου υπογραφή της συνθήκης. Μη θέλοντας να αντιμετωπίσει έναν άλλο εχθρό και απρόθυμος να δημιουργήσει έναν αντίπαλο, μειώνοντας συγχρόνως την προσφορά συμμάχων, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να επικυρώσει όλα τα προνόμια σε μια νέα συνθήκη (1126).

Ακόμη και με την εμπορική της δύναμη να υποχωρεί σιγά σιγά προς όφελος των Βενετών και άλλων Ιταλών εμπόρων, η Αυτοκρατορία εξακολουθούσε να είναι η πιο μεγάλη δύναμη από τις δύο· ωστόσο οι μέρες του Βυζαντίου που προσπαθούσε να υποτάξει τη νεοσύστατη δύναμη στην Αδριατική είχαν περάσει προ πολλού, στις κυρίαρχες βενετικές εμπορικές σχέσεις μεταξύ της ίδιας και της Αυτοκρατορίας. Η σχέση μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Βενετίας, που ξεκίνησε με φιλία, σύντομα διαμορφώθηκε ως διαρκής αγώνας για την υπεροχή μεταξύ των δύο δυνάμεων. Αυτός ο αγώνας συχνά μετατράπηκε σε πικρή έχθρα όπως περιγράφεται από τον βιογράφο τόσο του Ιωάννη Β΄ όσο και του γιου του Μανουήλ Α΄, Ιωάννη Κίνναμο¹³ («Την εποχή αυτή [ο Μανουήλ] συγκέντρωσε τους Ενετούς που ζούσαν στο Βυζάντιο και οπουδήποτε αλλού στη γη των Ρωμαίων σε δημόσιες φυλακές και προκάλεσε την καταγραφή της περιουσίας τους στο κρατικό ταμείο»). (Κίνναμος, 2021, σ. 245)

Οι στρατηγικές της βυζαντινής διπλωματίας είχαν ελάχιστη επίδραση στην επαναφορά της πόλης υπό τον άμεσο έλεγχο της Αυτοκρατορίας. Στα μέσα του 12ου αιώνα, ήταν σαφές ότι οι κερδοφόρες εμπορικές δραστηριότητες στην Κωνσταντινούπολη αναλαμβάνονταν κυρίως από τους Ενετούς εμπόρους στην οριοθετημένη συνοικία τους στην πόλη. Οι βυζαντινοί έμποροι υπέφεραν τα περισσότερα από μια χαλαρά ρυθμιζόμενη και αφορολόγητη, βενετική εμπορική πολιτική στην Κωνσταντινούπολη, η βάση της οποίας ξεκίνησε στο αρχικό χρυσόβουλο του 1082. Αυτή η συνθήκη μαζί με τις επόμενες, έθεσαν τις βάσεις και δημιούργησαν μια εμπορική κατάσταση ενάντια στην οποία οι βυζαντινοί έμποροι δεν μπορούσαν να σταθούν σε ισότιμη βάση. Μακροπρόθεσμα, η λογική της κατάστασης [οι Βενετοί έμποροι δεν πλήρωναν τον δασμό 10 τοις εκατό (ρήτρα 5 στο Χρυσόβουλο του 1082)] έδωσε στους Ιταλούς μεγαλύτερο μερίδιο στο εσωτερικό

¹³Ο Κίνναμος (μέσα έως τέλος του 10ου αιώνα) ήταν αυλικός βιογράφος και ιστορικός και των δύο αυτοκρατόρων Ιωάννη Β΄ και Μανουήλ Α΄, γιος και εγγονός του Αλέξιου Α΄ αντίστοιχα. Είχε γράψει προσωπικές, γραπτές αναφορές της στρατιωτικής αποστολής των αυτοκρατόρων. Το έργο του δείχνει έναν πολιτικό κόσμο στον οποίο ο βυζαντινός αυτοκράτορας βρισκόταν στη μέση της διπλωματικής πολιτικής. Εξηγεί ότι μια σημαντική σπίθα για αυτή την υπερβολική και απίστευτα θρασύδειλη απόφαση του αυτοκράτορα ήταν η επίθεση εναντίον Γενοβέζων και Πισαίων εμπόρων από Βενετούς εμπόρους στην Κωνσταντινούπολη το 1170. Ο Μανουήλ Α΄, με την αμείλικτη αντιβενετική πολιτική του, είχε υπογράψει χρυσόβουλα τόσο με τους Γενοβάτες όσο και με τους Πισάνους για να δημιουργήσει εμπορική συνοικία στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή ήταν μια πράξη που οι Βενετοί θεωρούσαν απειλητική για τον αφανισμό τους στο εμπόριο από την Ανατολή.

εμπόριο, δημιουργώντας έτσι μια συνθήκη όπου η κατανομή των κερδών με τον γηγενή έμπορο δεν ήταν πια απαραίτητη (Laiou & Morrison, 2011, σ. 210).

Οι ακούσιες επιπτώσεις της βυζαντινής διπλωματίας είχαν εξαπολύσει έναν χείμαρρο εμπορικής δραστηριότητας που αυξανόταν χρόνο με τον χρόνο και ωφέλησε τους Βενετούς εμπόρους. Η Βενετία και οι Ιταλοί αντίπαλοί της γνώρισαν έναν νέο ρόλο ως οι κύριοι έμποροι μεταξύ των ανατολικών αγορών και των εμπορικών οίκων στην Ιταλία. Αυτές οι διαδρομές του εμπορίου επεκτάθηκαν, επιμηκύνθηκαν και πήραν τεράστιες οικονομικές διαστάσεις. Κάθε χρόνο που περνούσε, νεότερα και παλαιότερα σπάνια προϊόντα επέστρεφαν σε ολοένα αυξανόμενες ποσότητες πίσω στην Ιταλία. Οι μεγάλες ανατροπές στη γεωπολιτική περιοχή της βυζαντινής ηγεμονίας είχαν παραχωρήσει την εξουσία στους Ιταλούς εμπόρους και είχαν επεκτείνει τους δρόμους από τους οποίους μπορούσαν να αποκτήσουν αγαθά οι Ιταλοί έμποροι. Από τα μέσα έως τα τέλη του 12ου αιώνα, οι Σταυροφορίες είχαν ανοίξει νέες και αναξιοποίητες εμπορικές ευκαιρίες μεταξύ της Δυτικής Ευρώπης και της Ανατολής. Οι χριστιανοί βασιλιάδες του Βασιλείου της Ιερουσαλήμ δεν είχαν ενδοιασμούς να επιτρέψουν σε Βενετούς και άλλους Ιταλούς εμπόρους να διεξάγουν επιχειρήσεις στην επικράτειά τους και μάλιστα έφτασαν στο σημείο να συμμαχήσουν μαζί τους στους αγώνες τους εναντίον των Μουσουλμάνων.

Η σχέση μεταξύ της ανατολικής αυτοκρατορίας και των Σταυροφόρων ήταν ψυχρή στην καλύτερη περίπτωση, και η Ιερουσαλήμ δεν έβλεπε τίποτα κακό με το να ενοχλήσει τους χριστιανούς αντιπάλους (τους Βυζαντινούς). Τα ενετικά κέντρα εμπορίου αυξήθηκαν σε πολύ μεγαλύτερες και ενεργές διαστάσεις σε περιοχές τόσο εντός όσο και εκτός του βυζαντινού ελέγχου, ακόμη και αν το ενετικό εμπόριο με τα μουσουλμανικά έθνη ήταν εξαιρετικά περιορισμένο. Αυτό οδήγησε σε μια ακραία και αμετάκλητη διαίρεση μεταξύ των δύο στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα. Στην πραγματικότητα, αντίθετα με τους όρους του πρώτου χρυσόβουλου, η Βενετία έφτασε στο σημείο να συνάψει ειρήνη με τους θανάσιμους εχθρούς της Αυτοκρατορίας, τους Νορμανδούς, και εκείνοι επικύρωσαν εμπορική συνθήκη με τη Βενετία το 1179.

Μέχρι τον 12ο αιώνα, η Βενετία είχε διεκδικήσει σταθερά πολλαπλές εμπορικές περιοχές υπό τη βυζαντινή επικυριαρχία και συμμετείχε ενεργά σε επωφελείς εμπορικές συμφωνίες με άλλους ντόπιους και ξένους εμπόρους που βρέθηκαν εκεί. Αυτές οι περιοχές δημιούργησαν μια εντυπωσιακή λίστα εντός της Αυτοκρατορίας, που εκτεινόταν από τη Λαοδίκεια (Βηρυτό) και την Αντιόχεια στα ανατολικά έως το Durazzo (Δυρράχιο) και τη Valona στην Αλβανία και το νησί της Κέρκυρας στα δυτικά (Brown, 1920, σ. 68-88).

Ανεξάρτητα από αυτό, η Κωνσταντινούπολη εξακολουθούσε να αποτελεί την κορυφαία προτεραιότητα για τη Βενετία και την εμπορική αυτοκρατορία της. Κάθε συνθήκη που επικυρώθηκε μεταξύ των δύο, τελείωνε με τα ίδια αποτελέσματα: πιο προσοδοφόρες επιδοτήσεις στους Βενετούς εμπόρους και περισσότεροι περιορισμοί για τη βυζαντινή εμπορική τάξη. Οι Βενετοί έμποροι δεν περιορίζονταν από πολιτικές και στρατιωτικές απαγορεύσεις που έκαναν τους Έλληνες εμπόρους στην

Κωνσταντινούπολη να μη μπορούν να συναλλάσσονται επί ίσοις όροις με τους δυτικούς ομολόγους τους (Echebarria, 2013, σ. 46).

Οι βυζαντινοί έμποροι περιορίζονταν στα ταξίδια τους μόνο στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας, αλλά οι μεγάλες δυτικοευρωπαϊκές αγορές έκλεισαν γι' αυτούς από τους Ιταλούς ανταγωνιστές. Αυτό σήμαινε την οικονομική κυριαρχία των ανατολικών αγαθών στις δυτικές αγορές. Αυτό το ακμάζον εμπορικό δίκτυο, το οποίο είχε ξεκινήσει αιώνες νωρίτερα, είδε την άνοδο της Μεσογείου ως τη βασική πηγή πολυτελείας και πλεονασματικών ειδών που έρεαν στις αναπτυσσόμενες ευρωπαϊκές αγορές. Η δημιουργία των χρυσόβουλων και η συνεχής χρήση των βυζαντινών διπλωματικών στρατηγικών, απελευθέρωσε έναν ανταγωνιστή ενάντια στη βυζαντινή ηγεμονία. Κάθε μέτρο που τέθηκε για τον έλεγχο της εισροής Βενετών εμπόρων και των χρημάτων που έρεαν έξω από τις πόλεις της Αυτοκρατορίας, επιβάρυνε τον αυτοκρατορικό θρόνο με οικονομικά και πολιτικά προβλήματα που ήταν εκτός ελέγχου. Τεράστια χρηματικά ποσά χάθηκαν από αφορολόγητα εμπορικά αγαθά που εισέρχονταν και έφευγαν από την Κωνσταντινούπολη και τις άλλες πόλεις, λόγω των γενναιόδωρων παραχωρήσεων που προβλέπονταν στα χρυσόβουλα. Η κατάσταση αποδείχθηκε επικερδής για τη Βενετία και εξίσου εξουθενωτική για την οικονομία της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Φόροι και δασμοί που κανονικά είχαν επιβληθεί σε όλα τα εμπορεύματα, σταδιακά περιορίστηκαν σε ένα βαθύτερο βενετικό πεδίο ελέγχου και απομακρύνθηκαν από τους φοροεισπράκτορες του αυτοκράτορα (Echebarria, 2013, σ. 56).

Όσον αφορά την εντολή απέλασης του Ιωάννη Β' που περιγράφηκε προηγουμένως, ο Κίνναμος δηλώνει εξοργισμένος, «αφού ο αυτοκράτορας Ιωάννης τους έδιωξε από το κράτος των Ρωμαίων», και σε απάντηση σε αυτό, «οι άθλιοι ακολούθησαν μια πορεία πειρατείας στη θάλασσα και δεν είχαν κανένα έλεος για την ανθρωπότητα». (Κίνναμος, 2021, σ. 245-246)

Γίνεται κατανοητό λοιπόν για ποιο λόγο στα χρόνια των Κομνηνών αυτοκρατόρων οι βυζαντινές πόλεις δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν τη βιοτεχνία και το εμπόριο σε τόσο ικανοποιητικό βαθμό ώστε η βυζαντινή οικονομία να έχει τη δυνατότητα αντίστασης στις πιέσεις της ιταλικής εμποροναυτικής δύναμης που απλώνεται με ορμή στη Μεσόγειο. Η αριστοκρατική φεουδαρχική τάξη του Βυζαντίου δεν ενδιαφέρονταν για την βιοτεχνία και το εμπόριο και ταυτόχρονα φοβόταν την κοινωνική άνοδο και ανάπτυξη των εμποροβιοτεχνικών στρωμάτων και γι αυτό, σαν εξουσία πια, ανέθεσε τις δραστηριότητες αυτές στους Βενετούς, τους Γενουάτες, τους Πισάτες κλπ. (Τ.Κ Λουγγής, 1996, σ. 64)¹⁴

¹⁴ Σαββίδης Γ.Κ Αλέξιος (2018). Ο κόσμος του Βυζαντινού φορολογούμενου. Αθήνα. Κανάκη.

Συμπεράσματα

Η οικονομία του Βυζαντίου έπρεπε αναγκαστικά να αναπτύξει δύο τομείς: έναν που παρήγαγε για νομισματική πώληση και έναν που επικεντρωνόταν στην αυτάρκεια, για να καλύψει τις ανάγκες της ίδιας της κατανάλωσης και να μειώσει το λειτουργικό της κόστος, μέσω μηχανισμών εσωτερικής ανταλλαγής ή εξισορρόπησης. Το οικονομικό μοντέλο μιας τέτοιας μορφής στο οποίο προσαρμόστηκε η μεγάλη ιδιοκτησία γης, αναμφίβολα αναζητούσε τα κέρδη που επέτρεπε η αγορά μέσω συναλλαγών με τη χρήση νομίσματος, το νόμισμα ήταν το αναπόφευκτο και απαραίτητο μέσο για τον καθορισμό της ανταλλακτικής αξίας. Τέτοια στοιχεία και το μοντέλο που μπορεί να συναχθεί από αυτά έχουν καταστήσει παρωχημένη τη διαρκή υπόθεση ότι η βυζαντινή οικονομία είχε έναν αυταρχικό χαρακτήρα. Η κυρίαρχη ιδεολογία ήταν κατά κάποιον τρόπο ασυνεπής με το πώς στην πραγματικότητα συμπεριφέρθηκε. Παρομοίως κινδυνεύουμε να παραπλανηθούμε, κατά τη γνώμη μου, όταν λαμβάνουμε στην ονομαστική αξία κείμενα που υποστηρίζουν ότι(επαναλαμβάνοντας ξανά και ξανά το θέμα, ώθησαν τους αναγνώστες να υιοθετήσουν την κεντρική τους πεποίθηση) η βυζαντινή οικονομία δεν επιδίωκε να βελτιστοποιήσει το κέρδος και να αποκομίσει οριακό κέρδος (Kazhdan, 1993, σ. 83-100).

Η μείωση των αστικών πληθυσμών, και της ζωτικότητας των πόλεων σε συνδυασμό με τους πολιτικούς θεσμούς που εμφανίστηκαν στο Βυζάντιο από τον έκτο αιώνα και μετά, προκάλεσε αλλαγές στο σύστημα φορολογικής επιβολής και, κατά συνέπεια, στη γενική οικονομική ζωή της επαρχίας.

Από τη μία πλευρά, οι πόλεις προφανώς συγκέντρωσαν αυτό που μπορεί να περιγραφεί ως «η αγορά». Κατά τον 11ο και 12ο αιώνα η βασική αγορά του Βυζαντίου, η Κωνσταντινούπολη, με το ειδικό καθεστώς της, διαμορφώνεται με βάση τα νέα δεδομένα, αναπτύσσεται δημογραφικά και ο γηγενής πληθυσμός ενισχύεται από την παρουσία των ξένων που εγκαθίστανται στην πρωτεύουσα με σκοπό τις εμπορικές δραστηριότητες. Έτσι ο κύκλος των συναλλαγών που αναπτύσσονται οδηγεί σε αυξημένες ανάγκες για βασικά είδη κατανάλωσης. Το επιχειρηματικό πνεύμα που επικράτησε, είχε ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση των εμπορικών δικτύων που στόχευαν στον ανεφοδιασμό της πόλης. Εμπορικά αγαθά προερχόμενα από την ισλαμική Ανατολή εισάγονταν και εξάγονταν εκ νέου σε βυζαντινές αγορές και στη Δύση. Παράλληλα, αγορές της επαρχίας, αν και σε δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τη πρωτεύουσα όπως το Αμόριο, συμμετείχαν στην παραγωγή και διακίνηση αγαθών με βιοτεχνικά είδη, γυάλινα προϊόντα, πήλινα. Η Κρήτη επίσης πάνω στον θαλάσσιο δρόμο που συνέδεε την πρωτεύουσα με την Αίγυπτο, νησί με αγροτική οικονομία κυρίως, που κατά τον 12ο αιώνα διαπιστώνεται μια αύξηση στην νομισματική κυκλοφορία, συμμετείχε στο εμπόριο. Η Θεσσαλονίκη, σημαντική πόλη πάνω στην Εγνατία οδό, εξελίχθηκε σε μεγάλη αγορά κατά τον 12ο αιώνα. Οι συντεχνίες της αποδεικνύουν την οικονομική ανάπτυξή της. Η Θήβα, σε κομβικό σημείο πάνω στον δρόμο που συνέδεε την Κόρινθο με την Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη,

παρήγαγε μεταξωτά και η ποιότητα τους ήταν τέτοια, ώστε τα τοπικά εργαστήρια τροφοδοτούσαν και τον αυτοκρατορικό οίκο. Η Κόρινθος με δύο λιμάνια, ένα στον Κορινθιακό και ένα στον Σαρωνικό κόλπο, λειτουργεί τον 12ο αιώνα ως τόπος συγκέντρωσης αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών από ολόκληρη την Πελοπόννησο αλλά και ως κέντρο εξαγωγών βιοτεχνικών ειδών, όπως κεραμικά και μεταξωτά υφάσματα.

Από την άλλη, όπως συμβαίνει γενικά στις παραδοσιακές προβιομηχανικές κοινωνίες, η διαφορά στο κοινωνικοοικονομικό επίπεδο μεταξύ πόλης και υπαίθρου, ήταν ένας ισχυρός παράγοντας που περιόριζε την αγορά. Ουσιαστική στη θεωρητική σύλληψη των ανταλλαγών και του εμπορίου στη βυζαντινή αυτοκρατορία και κεντρική στη συζήτηση μεταξύ οικονομικών ιστορικών ήταν η αντίθεση ανάμεσα στην «πόλη- καταναλωτή» και στην «πόλη- παραγωγό».

Όπως έχουμε σημειώσει, η άνοδος της Βενετίας ως ανταγωνιστή για το βυζαντινό εμπόριο, εξόργισε διαδοχικούς αυτοκράτορες που προσπάθησαν ανεπιτυχώς να εξουδετερώσουν τις μόνιμες και καταστροφικές συνέπειες των χρυσόβουλων στη βυζαντινή οικονομία. Ποιες ήταν αυτές οι επιπτώσεις και πώς θα μπορούσαν να ήταν τόσο εξουθενωτικές για την Αυτοκρατορία και όμως τόσο οικονομικά ισχυρές για τις αναπτυσσόμενες οικονομίες της Μεσογείου και της Δυτικής Ευρώπης; Όσον αφορά την ελληνική επιχειρηματική τάξη, υπήρχε «μια διαίρεση σε δύο οικονομικές περιφέρειες: την ανεπτυγμένη περιοχή της πρωτεύουσας και τη λιγότερο ανεπτυγμένη περιφέρεια των επαρχιών» (Echebarria, 2013, σ. 50).

Οι χερσαίες συναλλαγές ήταν αργές, χρονοβόρες και μη αποδοτικές. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του εμπορίου αφορούσε αγαθά που είχαν μικρότερη αξία από τα σπανιότερα αγαθά που έπρεπε να αποσταλούν από μεγάλες αποστάσεις. Ο χρόνος και τα χρήματα που χρειάστηκαν για να ταξιδέψουν εκατοντάδες μίλια στην ξηρά από μακρινά μέρη, έδωσαν στους ανταγωνιστές που έφταναν στις αγορές γρηγορότερα ένα ξεχωριστό πλεονέκτημα. Εκτός από το ότι ήταν φθηνότερα, τα θαλάσσια ταξίδια προτιμήθηκαν για αυτούς τους λόγους και όμως είχαν τα δικά τους προβλήματα, κυρίως την απώλεια πλοίων και αγαθών από Άραβες πειρατές κατά μήκος των ναυτιλιακών διαδρομών.

Εξαιτίας του καθεστώτος της ως πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας και ως έδρα του πλούτου της, η Κωνσταντινούπολη έλαβε το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου και τη μεγαλύτερη εισροή εμπορών. Κατά συνέπεια, το μεγαλύτερο μέρος των εισφορών και των τελών προς το βυζαντινό κράτος εισπράττονταν εκεί. Το βυζαντινό κράτος έλεγχε τις αγορές και οι Έλληνες έμποροι απλώς θεωρούσαν ότι οι αξιωματούχοι του αυτοκράτορα μπορούσαν και θα διοικούσαν τις υποθέσεις γι' αυτούς. Το σύστημα ελεύθερης αγοράς του ανεμπόδιστου εμπορίου δεν ήταν πρωτόγνωρο, ακόμη ο κρατικός έλεγχος στις επιχειρηματικές πρακτικές της τάξης των εμπορών γινόταν πιο αυστηρός όσο περισσότερο ο μεμονωμένος έμπορος ερχόταν σε επαφή με την Κωνσταντινούπολη. Αυτό συνέβαινε καθώς η πρωτεύουσα αποτελούσε την προσοδοφόρα πηγή κέρδους που παρήγαγε για τον αυτοκράτορα. Ο

δανεισμός χρημάτων θεωρούνταν ανυπόληπτο επάγγελμα και ανάξια πρακτική από την πλειονότητα της βυζαντινής αριστοκρατίας και έτσι ανήκε στην εξουσία του κράτους να χορηγεί δάνεια σε επιχειρηματίες και εμπόρους.

Τα δάνεια αυτά είχαν δομηθεί για να διευκολύνουν την επιστροφή του μεγαλύτερου μέρους των εσόδων στα κρατικά ταμεία, μια πολύ κερδοφόρα επιχείρηση για τον αυτοκράτορα. Ενώ οι έμποροι είχαν τη δυνατότητα να ξοδεύουν ελεύθερα τα χρήματά τους σε επενδύσεις, αυτές οι επενδύσεις περιορίστηκαν από τους κανόνες και τις διατάξεις που τους έβαλαν οι εφοριακοί και κρατικοί αξιωματούχοι σύμφωνα με τα όρια του εμπορίου τους. Οι βυζαντινοί έμποροι θεωρούνταν πολίτες δεύτερης κατηγορίας στην πολιτιστική ιεραρχία στην Κωνσταντινούπολη. Η εξουσία τους υποβιβάστηκε σε μια υποδεέστερη θέση. Αυτό ίσχυε εκτός από τις περιπτώσεις των πολύ πλούσιων εμπόρων ή της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων (Kazhdan, 1993, σ. 83-100).

Συμφωνώντας με αυτό, ο Οικονομίδης περιγράφει τους περιορισμούς της βυζαντινής ναυτιλίας σε συνδυασμό με το εμπόριο λόγω της ναυπήγησης και της πλοιοκτησίας που μειώθηκαν. Ενώ το εμπόριο δεν ήταν ο αποκλειστικός παράγοντας χρήματος της Αυτοκρατορίας, η άνοδος μιας δυναμικής και διευρυμένης εμπορικής οικονομίας στη Μεσόγειο τον 9ο αιώνα εξασφάλισε στην Ανατολική Αυτοκρατορία μεγάλο πλούτο που έρεε γι' αυτήν από τις προσπάθειες αυτών των εμπόρων.

Όπως είδαμε με την απονομή των τίτλων, η επιρροή που παρείχε η αριστοκρατία και ο αυτοκράτορας σε ορισμένους εμπόρους, δεν πέρασε στην επόμενη γενιά. Αυτό σήμαινε ότι κάθε έμπορος, ανεξάρτητα από το υπόβαθρό του ή το ξεκίνημά του, έπρεπε να ασκεί συνεχώς πιέσεις για να του χορηγηθεί η βοήθεια που χρειαζόταν για να πετύχει στον κόσμο του εμπορίου στην Κωνσταντινούπολη. Καθένα από αυτά τα καθοριστικά χαρακτηριστικά της βυζαντινής εμπορικής τάξης, εμπόδιζε τη συνέχιση της επιτυχίας τους και την επιτυχία του βυζαντινού κράτους απέναντι στην ενετική εμπορική δύναμη.

Συνοψίζοντας, οι έμποροι-επιχειρηματίες της Κωνσταντινούπολης μέχρι τον 12ο αιώνα σχημάτιζαν μια ομάδα σχετικής επιρροής που κατάφερε να διοχετεύσει τον ουσιαστικό πλούτο της για να αποκτήσει κοινωνική θέση, τιμητικούς τίτλους και, προφανώς, στενότερους δεσμούς με την ελίτ. Από τη δεκαετία του 1170 και μετά, βλέπουμε τη σταδιακή κοινωνική άνοδο. Φυσικά, οι προαναφερθείσες νύξεις για τους εμπόρους και το εμπόριο στη βυζαντινή λογοτεχνία του 12ου αιώνα δεν αποτελούν απόδειξη, αλλά μάλλον ένδειξη αυτής της εξέλιξης. Η παρουσία Βυζαντινών πλούσιων εμπόρων, τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη, είναι ένα πολύ γνωστό θέμα και τα βιβλιογραφικά στοιχεία που παρουσιάζονται στην ανασκόπησή μας, προέρχονται από πιο «ιστορικές» και «ρεαλιστικές» πληροφορίες. Αυτό που προσπαθήσαμε να περιγράψουμε, είναι ότι ειδικά ο «μεγάλος έμπορος», που κινδύνευε για να οργώσει τις θάλασσες αναζητώντας κέρδος, σχημάτισε μια τέτοια τυπική εικόνα στο μυαλό του μέσου Βυζαντινού που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σε συγκρίσεις σε ένα ρητορικό πλαίσιο. Η θετική χρήση της εικόνας του «μεγάλου

εμπόρου» με παροιμιώδη ή μεταφορική έννοια από συγγραφείς που δεν σκόπευαν να προωθήσουν τους εμπόρους όταν αναφέρονταν σε αυτούς κυριολεκτικά, δείχνει πόσο συνηθισμένοι και καλά ενσωματωμένοι ήταν οι πλούσιοι έμποροι στη βυζαντινή κοινωνία του τέλους του 12ου αιώνα. Τέλος δεν διαφαίνεται ότι οι δυο αιώνες που μελετώνται ήταν θλιβεροί για το εμπόριο του Βυζαντίου τα χρόνια από το 1180 έως το 1203. Η θλίψη ήρθε ένα χρόνο αργότερα.

Βιβλιογραφία

- Abattouy, M. (2008). *The Book of Curiosities or A Medieval Islamic View of the Cosmos*. Muslim Heritage.
- Angold, M. (1997). *The Byzantine Empire 1025-1204: A Political History (Second Edition)*. London, New York: Longman. Available at: <https://smerdaleos.files.wordpress.com/2014/09/angold-michael-the-byzantine-empire-1025-1204.pdf>.
- Angold, M. (1999). The Road to 1204: The Byzantine Background to the Fourth Crusade. *Journal of Medieval History*, 25(3), σ. 257-278.
- Avramea, A. (2002). Land and Sea Communications, Fourth-Fifteenth Centuries. In A. Laiou, *The Economic History of Byzantium* (σ. 61-67). Dumbarton Oaks.
- Bartusis, M.C. (2013). *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*. Cambridge University Press.
- Bayly, C. (2002). Archaic' and 'Modern' Globalisation in the Eurasian and African Arena. In A. G. Hopkins, *Globalization in World History*. London: University of Texas.
- Brand, C. (1968). *Byzantium Confronts the West*. Harvard University Press.
- Brand, C. (1976). *Deeds of John and Manuel Comnenus*. New York: Columbia University Press.
- Brown, H.F. (1920). The Venetians and the Venetian Quarter in Constantinople to the close of the Twelfth Century. *The Journal of Hellenic Studies*, 40(1), σ. 68-88.
- Cheyne, J.-C. (1996). *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*. Paris: Éditions de la Sorbonne.
- Cuttler, A. (2002). The Industries of Art. In A. E. Laiou, *The Economic History of Byzantium: from the seventh through the fifteenth century*. Washington D.C: Dumbarton Oaks.
- Echebarria, D. (2013). *Byzantine Sorrow and Venetian Joy: The Failure of Byzantine Diplomacy and the Expansion of Trade in the Mediterranean, 700-1200*. University of Nevada.
- Garland, L. (1992). *Political Power and the Populace in Byzantium Prior to the Fourth Crusade*. The University of Queensland.
- Gilbert, D. (2009). *Η Γέννηση μιας Πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι Θεσμοί της από το 330 ως το 451*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Harvey, A. (1989). *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900-1200*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Harvey, A. (1993). *The land and taxation in the reign of Alexios I Komnenos: the evidence of Theophylakt of Ochrid*. PARCOURIR LES COLLECTIONS. Available at: https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1993_num_51_1_1873.
- Hendy, M. (1970). Byzantium, 1081–1204 : An Economic Reappraisal. *Transactions of the Royal Historical Society*, 20, σ. 31-52.
- Hendy, M.F. (2011). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300–1450*. Cambridge University Press.
- Herrin, J. (2013). *Margins and Metropolis*. Princeton University Press.
- Holloway, R. (2021). *Byzantium and the Black Sea, c. 1000-1204*. University of London.
- Horden, P., & Purcell, N. (2000). *The corrupting sea : a study of Mediterranean history*. Wiley.
- Kaldellis, A. (2015). *The Byzantine Republic. People and Power in New Rome*. London: Cambridge Mass.
- Kaldellis, A. (2017). *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*. Oxford: Oxford University Press.
- Kalliga, H. (1987). *Byzantine Monemvasia*. London: King's College.
- Kazhdan, A. (1993). State, Feudal, and Private Economy in Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 47, σ. 83-100.
- Kinnamos, I. (1976). *Deeds of John and Manuel Comnenus*. Columbia University Press.
- Knight, R. (2014). The Political Economy of Byzantium: Transaction Costs and the Decentralisation of the Byzantine Empire in the Twelfth Century. *Economic History Working Papers No: 187/2014*.
- Laiou, A. (2002). The Emperor's Word: Chrysobulls, Oaths and Synallagmatic Relations in Byzantium (11th-12th c.). In A. Laiou, *Women, Family and Society in Byzantium*.
- Laiou, A. (2012). Monopoly and Privileged Free Trade in the Eastern Mediterranean (8th-14th century). In A. E. Laiou, C. Morrisson, & R. Dorin, *Byzantium and the Other: Relations and Exchanges* (pp. 511-526). Routledge.
- Laiou, A.E., & Morrison, C. (2007). *The Byzantine Economy*. Cambridge University Press.
- Laiou, A.E., & Morrison, C (2011). *Η Βυζαντινή Οικονομία*. Παπαδήμας.
- Laiou, A.E. (1997). Byzantium and the Commercial Revolution. In G. Arnaldi, & G. Galvallo, *Europa medieval e mondo Bizantino*. Rome: Regesta Imperi.

- Laiou, A.E. (2001). Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades. In A. E. Laiou, & R. P. Mottahedeh, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*. Washington DC: Dumbarton Oaks.
- Laiou, A.E. (2002). Exchange and Trade. In A. Laiou, *The Economic History of Byzantium* (σ. 751-752). Dumbarton Oaks.
- Lefort, J. (2002). The rural economy, seventh-twelfth centuries. In A. Laiou, *The Economic History of Byzantium: from the Seventh through the Fifteenth Century* (σ. 231-310). Dumbarton Oaks.
- Lopez, R.S. (1976). *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Madden, T. F. (2003). *Enrico Dandolo & the Rise of Venice*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Magdalino, P. (1995). The grain supply of Constantinople, ninth-twelfth centuries. In C. Mango, & G. Dragon, *Constantinople and its hinterland* (σ. 35-42). Aldershot.
- Magdalino, P. (2009). *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*. Cambridge University Press.
- Magoulias, H.J. (1984). *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*. Byzantine Texts in Translation. Wayne State University Press.
- Makris, G. (2002). Ships. In A. Laiou, *The Economic History of Byzantium* (σ. 91-100). Dumbarton Oaks.
- Mason, R.B., & Mango, M.M. (1995). Glazed ‘tiles of Nicomedia’ in Bithynia, Constantinople and elsewhere. In C. Mango, & G. Dragon, *Constantinople and its hinterland*. Aldershot.
- Miller, E., Postan, C., & Postan, M.M. (1987). *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire. Byzantine Trade and History*. Cambridge University Press.
- Moravcsik, G (Ed), & Jenkins, R.J.K. (Transl). (2009). *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*. Washington: Dumbarton Oaks.
- Morris, R. (1976). The Powerful and the Poor in Tenth-Century Byzantium: Law and Reality. *Past & Present*, 73, σ. 3-27.
- Mundell Mango, M. (2000). *The Commercial Map of Constantinople*. Dumbarton Oaks Papers.
- Nemoy, L. (1989). Review: Goitein’s “Mediterranean Society”, Vol. 5. *The Jewish Quarterly Review*, 80(1-2), σ. 172-175.
- Oikonomides, N. (1997). Title and income at the Byzantine Court. In H. Maguire, *Byzantine Court Culture from 829 to 1204* (σ. 199-215). Washington, DC: Dumbarton Oaks.

- Oikonomides, N., & Zachariadou, E. (2004). *Social and Economic Life in Byzantium*. Routledge.
- Preud' homme, N. (2021). Rewriting the Past - Some Remarks on the Bagratid View of the Ancient Southern Caucasian History. *Symposium on the occasion of the 900th anniversary of the Battle of Didgori*. Saint Grigol Peradze.
- Ragia, E. (2014). *Social groups and social position in Byzantium: On the "Electronic database on the Social History of Byzantium, 6th -12th c.: Sources, Problems and Approaches"*. Lecture delivered at the University of Bologna, Dipartimento di Beni Culturali, Ravenna, 8th April 2014.
- Ragia, E. (2016). *Social Group Profiles in Byzantium: Some Considerations on Byzantine Perceptions About Social Class Distinctions*. Athens: Byzantina Symmeikta. Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Ragkou, K. (2018). The Economic Centrality of Urban Centers in the Medieval Peloponnese: Late 11th–Mid-14th Centuries. *Land*, 7, σ. 153.
- Ristovska, N. (2009). Distribution patterns of middle Byzantine painted glass. In M. M. Mango, *Byzantine trade, 4th-12th centuries: the archaeology of local, regional and international exchange* (σ. 199-220). Farnham.
- Savage-Smith, E. (2009). Maps and Trade. In M. Mango, *In: Byzantine Trade (4th-12th centuries). The Archaeology of Local, Regional and International Exchange* (σ. 15-29). Ashgate.
- Shea, J. (2010). *The Late Byzantine City: Social, Economic and Institutional Profile*. University of Birmingham.
- Sheard, J. (2021). *Byzantium and the Black Sea, c. 1000-1204. PhD Thesis*. London.
- Shepard, J. (2006). Byzantium's overlapping circles. *21st International Congress of Byzantine Studies*. Ashgate.
- Shepard, J. (2008). Equilibrium to Expansion (886-1025). In J. Shepard, *The Cambridge History of the Byzantine Empire* (σ. 509). Cambridge: Cambridge University Press.
- Small, A.M. (2012). *Was Byzantium a major commercial force in the tenth-century eastern Mediterranean?* University of Oxford.
- Stephenson, P. (2004). Byzantium Transformed. *Medieval Encounters*, 10(1), σ. 186.
- Stephenson, P. (2010). *Byzantine World*. Routledge.
- Stuckey, J. (2008). The Venetians in the Black Sea: a general survey'. In *The Eastern Mediterranean Frontier of Latin Christendom*. Routledge.
- Volckart, O. (2000). The open constitution and its enemies: competition, rent seeking, and the rise of the modern state. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 42, σ. 8.

- Βασιλίου, Α.Α. (μετάφραση Σαβράμης, Δ.). (1995). *Η Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*. Πάπυρος Γραφικές Τέχνες.
- Γερολυμάτου, Μ. (2008). *Αγορές Έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος -12ος αι.)*. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
- Δασκαλάκης, Δ. (2009). *Εισαγωγή στη Σύγχρονη Κοινωνιολογία*. Παπαζήσης.
- Κίνναμος Ιωάννης (2021). *Ιστορία 1118-1176 μ.Χ.* Λαβύρινθος
- Α. Ε. Λαΐου, (2010) *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*. Αθήνα. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Λαΐου - Θωμαδάκη, Α. (2001). *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή (2η έκδοση)*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μαριδάκη - Καρατζά, Ο. (2006). Νομικές όψεις της χρηματοδότησης του εμπορίου. In Α. Ε. Λαΐου, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μπιμπίκου-Αντωνιάδη, Ε. (1988). *Το Βυζάντιο και ο Ασιατικός τρόπος Παραγωγής. Σύγχρονη Εποχή*.
- Σαββίδης Γ.Κ Αλέξιος .(2018). *Ο κόσμος του Βυζαντινού φορολογούμενου*. Αθήνα. Κανάκη
- Τακιρτακόγλου, Κ. (2019). Οι εκστρατείες των Ιωάννη Β' Κομνηνού και Μανουήλ Α' Κομνηνού εναντίον της Κιλικιανής Αρμενίας. *Ι' Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων*. Ιωάννινα.
- Τσερεβελάκης, Γ. (2021). *Νικήτα Χωνιάτη Χρονική Διήγησις*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης.